Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

БАЗА КАТАП СОҢГУТКАН

Россияның театр ажылдакчыларының эвилелиниң ийги съездизи ажылын дооскан.

Чогаадыкчы ол организацияның баштаар черинин даргазын соңгаан түннелдерин сөолгу хуралга чарлап дыннаткан. Россияның театр ажылдакчыларының эвилелиниң баштаар черинин даргазының албан-дужаалынга чүгле чаңгыс кандидатура — Михаил Ульяновту Россияның театр ажылдакчыларының эвилелинин баштаар черинин даргазынга соңгуур дээш 361 делегат бадылаан, аңаа удур чүгле 10 делегат бадылаан. Ынчангаш М. А. Ульянов эвилелдиң баштаар черинин даргазынга база катап соңгуттурган.

Культура албан черлериндеи үндүрүг алырын соксадыр дугайында РСФСР-ниң Дээди Совединге дилег киирерин М. А. Ульянов саналдаан. Оон саналын съездиниң бүгү делегаттары деткээн. Россияның театр ажылдакчыларының эвилелинин ийги съездизи ажылын оонбиле дооскан.

КЫЗЫГААР КАМГАЛАЛЫ

ССРЭ-ниң Күрүне кызыгаарын камгалаар талазы-биле комитеттиң дугайында Дүрүм төлевилелин Кызыгаар шериглериниң кол эргелелинде белеткеп турарын СЭТА-ның корреспондентизи Евгений Знаменский дыннаткан.

ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарларын камгалаар шериглер моон соңгаар каттышкан командылаг черлиг турары чаа Дүрүмде көрдүнүп турар. Күрүне эргелелиниң болгаш күрүне кызыгаарын камгалаарының ол төп органының сорулгаларын, хүлээлгелерин болгаш ажыл-чорудулгазының принциптерин Дүрүмге тодаргай айыткан турар.

Күргаг черге, далайга, хөлдерге, агаар делгемнеринге ССРЭ-ниң күрүне кызыгаарларын камгалаарын, а ол ышкаш ССРЭ-ниң экономиктиг зоналарын организаттаары-биле холбашкан чугула өске-даа документилерни белеткеп турар. Ук документилерни көөр кылдыр ССРЭ-нин Президентизи М. С. Горбачевка чоокку хүннерде чорудуп бээр.

ССРЭ-ниң Күрүне чөвүлелиниң 1991 чылдың октябрь 22-де доктаалынга дүүштүр документилерин белеткээн.

БЕШКИ СЪЕЗДИГЕ КИИРЕР

РСФСР-ниң Конституция комиссиязының эвлечелиг хуралы РСФСР-ниң Советтер бажыңынга октябрь 23-те болган.

РСФСР-ниң Дээди Совединин Даргазының хүлээлгелерин күүседип турар Р. И. Хасбулатов, комиссия кежигүннери болгаш РСФСР-ниң улус депутаттары О. Г. Румянцев, Ф. В. Цзян-Кай-Си РСФСР-ниң Коституция комиссиязының эвлечелиг хуралын даргалап эрттирген.

Россия Федерациязының Коституция төлевилелин, а ол ышкаш «РСФСР-ниң Конституциязынга (Үндезин Хоойлузунга) өскерилгелер болгаш немелделер дугайында» РСФСР-ниң Хоойлу төлевилелин РСФСР-ниң улус депутаттарының ам болур бешки Съездизинге чугаалажып коор кылдыр киирер чурумун хуралга сайгарып көргеи.

Россия Федерациязының чедир ажылдап кылдынган Конституция төлевилелин РСФСР-ниң Конституция комиссиязының даргазы Б. Н. Ельцин РСФСР-ниң улус депутаттарының бешки Съездизинге киирер. (СЭТА).

Сессияларда

КАТАП КИРЖИП ЭГЕЛЭЭН

МОСКВА. Октябрь 23. (СЭТА). ССРЭ-ниң Дээди Совединин чаа составы ажылдап эгелээндеи бээр үш хүн эрткен. Бо аразында күзенчиг эвес дүрбүүшкүннер сессиягa илереп келген. Депутаттарның бирээзи эвилеп эвес өзу-биле сессиягa чүве чугаалашкан сөолүнде, Кыргызстан Республиканың депутаттары мелеглел кылган болгаш октябрь 23-те ССРЭ-ниң Дээди Совединин сессиязындан үнүп чоруй барган.

Сессияның хуралдаар залындан олар үнүп чоруур мурнунда мынчаар мелеглээн: «Депутат Козырев индирге үнүп келгеш, мындыг айтырыг салды: «Кымнарга удур чаалажып турар силер? Феодализмге удур бе?» Оон бодалын өзугаар алырга, Ортаакы Азиядан болгаш Казахстандан келгеи депутаттар бистер — феодаллар болу берген-дир бис». Сессия хуралының дарга-газын болгаш өске-даа депутаттар дилег кылып, Кыргызстандан келген депутаттар сессиядан үнүп чорбас дугайында оларны кыйгырган. Ынчалзажок олар залдан үнүп чорупкан.

Сессияның кежээки хуралынта депутат Николай Козырев тайылбыр берген. Феодализм дугайында мөөн чугаалааның — тамчыктыг болгаш артык эрге — ол дээрге феодализмге хамаарылгалыг чоруктуң институту дээн уткалыг. Ынды болганда, шуптувус феодализм үезинде чурттап турар-дыр бис. Оон-биле демиселди чорудар херек. Ынчаарга мөөн чугаалааның анчыг кылдыр дыннаган болганда, мени ершээн көрүнер, буруулуг болган-дыр мен деп, ол мелеглээн.

Күзенчиг эвес изиглениишкин доозулган. Кыргызстандан келген депутаттар сессияның ажылынга катап киржип эгелээн.

АМ-ДАА ҮРГҮЛЧҮЛЕП ТУРАР

МОСКВА. (СЭТА). РСФСР-ниң Дээди Совединин парлалга төвүүнүң дыннатканын өзугаар алырга, «1991 чылдың август 19-21-де эрилдеге СЭКП-ниң РСФСР-ниң Компартиязының организаттыг структураларының ролунуң дугайында» парламентиге ажыы-биле чугаалажып көөрүн бо чылдың октябрь 22-де эгелээн болгаш Казахстандан келген рар.

Бо айтырыг талазы-биле Россия Федерациязының Чиигине прокурору В. Степанков, РСФСР-ниң юстиция министри Н. Федоров олар дыннадыг кылган.

Тургустунган айтырыгны чугаалажып көөрүнге киржип, аңаа чүве чугаалаанар: Россияның даштыкы херектер министри А. Козырев, РСФСР-ниң болгаш ССРЭ-ниң улус депутаттары А. Адамович, Ю. Афанасьев, В. Варов, Ю. Карякин, Н. Травкин, Ю. Черниченко, Г. Якутин, РСФСР-ниң КП ТК-ның бирги секретары В. Купцов.

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

1925 чылда үнеезилеттинген

№ 180 (14680) 1991 чылдың октябрь 25, пятница ● Садар өртээ 20 көп.

«ЭРИП КААР БОЛЗА КӨРЕМ»

Ийи-үш хүн бурунгаар Кызылдың чурттакчыларын кым дүвүредишкен деп. Ужуражып келген улуг, аныякдаа кижилер аңаа хамаарыштыр боттарының бодалдарын ажыдып, сагышсыралын чажырбайн турдулар.

— Ат болду-ла. Аш-чут боору ол бе? — дээрлер-даа бар.

— Соогаш, доңуп каар болза, кончуг-дур. Эрип каар болза, көрем — дижир улустар-даа турган.

— Бис-даа канчаар, хоорай улузу аан. Көдээ ишчилерге-ле берге-дир. Малчыннарга. Ылаңгыя шээр мал кадарчылары канчаарыл? — деп сагышсырап чоруурлар бар болган.

— Кижилер кайын тоор. Чер оттаар мал кончуг-дур. Хар эки эривейн, дожанналы бээр болза, ынчан казып оттаар мал ат болур-дур-ла...

Ол ийи хүн дургузунда ындыг уткалыг чугаалар хөй болган. Бо берге, нарын үеде көдээ ишчилериң бүдүрген эдин чип, сагган сүдүн ижип орар болгаш хоорай чурттакчыларының ындыг дүвүредиг бодалдарга алзы бергениниң кол чылдагааны — аңаа-ла ак хар болган. Артында-ла чаъс холумактыг, соок хат «кымчылыг». Чаар-чаарда ийи хүн улаштыр урган. Оок үржуктары чүгле хоорай улузун эвес, а бирги эәлчегде, шээр мал кадарчыларын дүвүредири чугаажок болгай. Ындыг болганда, чаъс холумактыг ол хар бүгү республикага дүшкен бе, чер-черде байдал кандыгыл? Бо талазы-биле удуртукчулар чүүү бодап турарыл? Бо айтырыларга харыы алыры-биле редакцияның агроүлетпүр киллизиниң ажылдакчылары баштай-ла Тыва Агроүлетпүр эвилелинин даргазы В. О. Оюнче телефоннаан. Каш-даа удаа харылзажырын оралдажырга, кым-даа харыы бербээн. Бо айтырыгны дорт харылап олурар дарга К. Ш. Ялаковче телефоннаарга, ол чок болган. Оон секретары Киям Шейхутдинович Кызылдың эт комбинатынче чоруй барды дээн.

Ол хар республиканың бүгү девискээринге дүшкен бе дээрзин тодарадып алыры-биле корреспондент Гидрометеорологияның Тыва төвүүнүң улус ажылагый хандырылгазының килдис начальниги А. В. Вендерлых-биле харылзашкан. Антонина Викторовна мындыг харыы берген:

— Кызыл хоорайның девискээринге чагган чаъс холумактыг хар республиканың бүгү девискээринге дүшпээн. Ону улам тодарадыр болза мындыг: барын районнарга колдуунда-ла чаъс чагган. Хар даглыг черлерге дүшкен. Ол ышкаш Чадаанага, Сарыг-Сепке, Тоора-Хемге база чаъс чагган. Шоолуг эвес чаъс холумактыг хар Кызыл хоорайга, Эрзин болгаш Кунгуртуг суурларның девискээринге дүшкен.

А кызылчыларга болгаш төп районнарның чурттакчыларынга ниити байдал билдине берген боор. «Кудай багы арлы бээр» дижир ышкажыгай. Ындыг болганда аяс, чылыг хүннер ам-даа келириңге идеп артсывысса ажырбас, багай-ла чүве ыкай турзун, эки-ле чүве бисче келзин.

«Шынның» агроүлетпүр киллизи.

Хүннүң чугула айтырыынга допчулал

ХАР ЧААПТЫ. КАНЧААР БИС, ЧЕ?

Бо допчулалдың эгезин шак ындыг дүвүрел-биле эгелеп алганывыс аңаа-ла таварылга эвес болдур эвес-пе. Чүге дээрге октябрь 22-де Кызыл хоорайның девискээринге хар чаапкан. Барык-ла биче дүүш чедир чаггаш, аяскан. Чаъс холуктут хар дараазында хүн база дүшкен. А оон чоок-кавызы — Бии-Хем, Каа-Хем, Таңды, Кызыл районнарның чамдык девискээринде база ындыг: черниң өөрүн «ак хоорган» өскертипкен. Ындыг болганда ол районнарның хову-шөлдериндe ам-даа ажаап алдынмаан тараа баштайгы харның суун «амзапкан» чадавас ышкажыл. Ийе, ындыг. А чүгле бии-хемчилер эр-хей болганнар. Ол бо чылын мал чеминиң белеткелиңге-даа, тараа ажаалдазынга-даа шалыпкын, организаттыг ажылдааннар. Багай түүнелден шын шиитпир үндүрүп алырының чижээн олар ажыл-херээ-биле көрүзүп, балыткаан. Оларның тараа ажаап алыр шөлүнүң хемчээли өске чамдык районнарныындан үшчок хөй турда-ла, ажаалданы олар чогуур хуусаазында доозун ап шыдаан. Район хемчээли-биле алырга безин бир гектардан-на 12 центнер дүжүттү ажаап ап, октябрь 21-ге чедир 2000 тонна үрезинни уруп алган. Ынчалза-даа районнуң тараажыларының арыглаза чогуур дүжүдү ам-даа хөй. Олар ажыл-агыйларның шаңнарында чыдып турар.

А үстүнде адаанывыс өске үш районда байдал кандыгыл? Тыва Агроүлетпүр эвилелинің октябрь 21-дегі медээни өзугаар алырга, хоорай-даа чурттакчызының, көдээ-даа кижиниң сегкилин өөртүптер хире эвес. Чүге ындыызын айыткан бис: ол районнарда хар чаапкан деп. А оок кадында хову-шөлдерден тараазын бүрүн ажаап албаан районнар база олар болуп турар. Үения байдалы ол хире кызап келгенде безин Таңды районда 150, Каа-Хемде — 445, Кызыл районда 452 гектар шөлдериниң тараазы ам-даа ажааттынмаан. Чайын чаъс соонда безин тараа кестинмеслей бээр болганда, ам ону дүрген болгаш шалыпкын ажаап аптар дугайында кандыг чугаа турар деп. Бир эвес хар четче эрээш, оон соонда бир каш аяс, чылыг хүннер улажы бээр болза, кандыг ийик дээрден өске. Ынчаар алырга, ниитизи-биле республика (арткан районнар тараазын бүрүн ажаап доозупкан) 1347 гектар шөлдүн тараазын хар адаанче кирген болуп турар-дыр. Бо дээрге Бай-Тайга районнуң ниити тараа шөлүнден элээн ажыг, а Эрзин районнуңга 200 ажыг гектар четпес. Бо деннелгелер өзугаар ап көөр болза, муң-муң тонна тарааны харга шуут-ла бастырып алыр чыгыы апарган-дыр бис. Байдал дүвүренчиг-дир бе? Ындыг. Ам канчаарыл, чүнү кылырыл? Бир эвес хар улаштыр чаггаш ынча тараа шуут-ла ажааттынмайн хевээр артын каар болза, күстүн эки хүннерин чүге долу күш-биле ажылавайн барганыы, чүге шушпеп болгаш олуттай ажылдап келгениии, ажаалдага чүү-чүү шаптыктааныы, оон кол-кол чылдагааннарын ол районнарның райкүүсконнар даргалары, ында АҮК удуртукчулары көдээ чурттакчыларның мурнунга долу болгаш тодаргай харылаан бээрниин үеэн ам черле келген. Ылаңгыя улут харыысалганы бирги удуртукчулар Борис Сат, Черкал-оол Удумбара, Август Барков чүктээр апаарлар.

Үнүш-сиген элбек үнгеи, тараа дүжүү шыырак бо чылда Бай-Тайга, Тес-Хем, Эрзин районнарга оларның берымчелиг байдалы пат болган. Бай-Тайга район гектардан-на 4,7, Тес-Хем районнуң тараажылары база-ла ол хире, Эрзин — 3,9 центнер дүжүттү ажаап ап, эн кудуку көргүзүглүг болганнар. Бо чылын харын чүгээр болганы ол-дур. Моон мурнунда чылдарда оон-даа харыкчок турган болдур ийин. Чыл саныда-ла ол районнар ынай дүжүттү ажаап ап турда-ла, черниин хөрзүнү анаа-ла довуракче болгаш элезинче шилчий берген шөлдерлиг бо районнарга тараа тараан ажыы чок деп чүвени тускай эртемниглер билир хирезин-де-ле, ону чүге улам-на үргедип турарларыл? Шак ындыг шөлдерин дыштандырган, тараа орнунга чаңгыс азы хөй чылдыг сигеннерден тарыыр болза, оон мал чеминиң артыкшылын тургузуп ап болгу дег-дир. Тараа тарыыр дээш черин аңдарып, үрезинин аңаа чаштырып, чайын ону болбаазырадып, а күзүн ажаап ап турда, чарыгдал хөй үнер, каража хөй болур. А тараа херек болза, кышкы үеде сигеп-биле кожазы районнардан ону орнай солуп ап болур ышкажыл. Бо айтырыгны тускай эртемниглер, экономистер, ожаап көрзе кандыг боор, ынчаш. Ындыг солужулга ажыктыг, түүнелдиг, харын-даа сөолу барып, орулгалыг апаар чыгыы.

Республиканың үш районнарындан өскелери тараазын ажаап аңса-даа, оларда ажыл улуг: шанда дүшкен тарааны сайгарар. Ону арыглааш, шыгжамырже урары — амгы хүннерчин кол чыныжы ол-дур. Ынчангаш боже кичээнгейни салып, кижи күжүн четчеэзер, техниканы туруушкун чок ажылдаарын хандырар херек.

«Шынның» агроүлетпүр киллизи.

СЕМИНАР-ХУРАЛГА ЧУГААЛАШКАН

Профэвилелдерниң Тыва республика чөвүлелиниң хуралдаар залынга хоорайның профэвилел комитеттериниң даргаларының, профэвилел активиниң семинар-хуралы болуп эрткен. Профэвилелдериниң республика чөвүлелиниң даргазы Ш. П. Куулар семинар-хуралды ажыткаш, амгы үеин үеэн келген айтырыгларынга доктаап, ылаңгыя Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязының чарлааны—октябрь 21-ден 26-га чедир Россия Профэвилелдериниң демиург хөделиишкиннериниң күскү хүннериниң дугайын тайылбырлаан.

Дараазында — профрессөвүлелдиң киллистер эргелекчилери: Ч. С. Саая, М. М. Монгуш, Ю. Н. Тихонов, М. Ф. Глазырин олар тус-тус темаларга илеткелдер кылган. Ылаңгыя чамдык организаттыг ажыддар дугайында, Россия профэвилелдериниң күскү демиург хөделиишкиннериниң дугайында дыннадыын семинар-хуралдың киржикчилери сонуургаан. Ону маңаа кысказы-биле айтырга мындыг. РСФСР-ниң Дээди Соведи болгаш Россияның чазаа республикага хамааты чөпшээрежилгени чедип алырын сонгаарладып, эн чугула хоойлуларны хүлээп алырын үзамдыктырып, Россияның Хамаарышпас профэвилелдер федерациязы-биле дугуржулганың күүсеелдезин үзүп турар апаргаан. Күүсекчи эрге-чагытаның чамдык органнары болгаш каттыжыышкыннары профэвилелдерниң саналдарын херекке албайн хөй-ниитиниң таарымнас чоруун болдурган. Ынчаншаг бегүн кижи бүрүзү — станоктарда болгаш хову-шөлдерде-даа ажылдап турарлар, тудут шөлдериндe болгаш шахталарда, цехтерде-даа ажылдап турарлар оларны даарта чүү манап турарын билир ужурлуглар. Чүгле экономиктиг бергедээшкиннер, аңш-чем болгаш үлетпүр бараанарының чедишпези эвес, а коргүнчүг чүве —даартагы хүнге бүзүреп чок чорук болуп турар-дыр. Бис — үндезин экономиктиг реформа дээш, рынокче дүрген шилчиири дээш туржуп турар бис. Ынчалзадаа хостуг күш-ажыл чокта, ажылчын күштүң чыгыг өртек-үнезин чокта хостуг рынок түрбес болгай. А рынок өртектерниңе — аңаа дүжүр шалың турар ужурлуг.

Семинар-хуралдың киржикчилери күш-ажыл камгалалының талазы-биле Хоойлу төлевилелиниң, РСФСР-ниң социал камгалал фондузунуң салбырының дугайында, күш-ажылчы марыылдааларны шиитпирлээриниң, күш-ажылчы керээлерни күш чок болдуруп соксадырының дугайында айтырыгларга үстүнде алы үнген илеткелчилерниң солун илеткелдерин дыннаанар. Семинар-хуралдың киржикчилериниң хөй санныг айтырыгларынга олар харылаанар.

Маадыр-оол КАЛЧАН.
Профрессөвүлелдиң парлалга төвүүнүң удуртукчузу.

Бир хой дээш ийи рубль төлээр

Сүт-Хөлде «Сүмбер-Уула» колхозтуң мурнакчы хойжулары Ирина, Делгер Сарыглар кышка хынамчалыг белеткеп алган.

Кыштаг септелгезин холдан үндүрген. Сиген, курраг өдек четчир. Олар хоюн Ооруг-Аксында күзеглеп турар. Кодан малдың баш саны онча-менди, күжү шыырак.

Чээрби ажыг чыл ажылдаан бо ог-бүле аренда керээзи-биле эки чедишкиннерни көргүскен. Олар чүсе хойдан-на ол хире хураганны камгалап ап шыдаан.

Хойжу ог-бүленің коданында төрүүр 300 хой бар. Ынчаарга бир өөрүнчүг чүве чүл дээрге, колхоз баштаар чери малчыннарның амыдырал-чуртталгазын, социал байдалын экижидер сорулга-биле бир баш хойну бир айда кадарганы дээш 2 рубль төлээр болган. Бир эвес удуртукчулар, экономистер ол шиитпирни өскертi бербес чүве болза, малчын кижиниң амыдыралынга ол улуг немере-дир. Ындыг болганда оларның харыысалгазы бедиир, тура-соруу көдүрлүр. Орулгалыг ажыл-агыйларга бо эки чүүл-дүр, ону бүгү талалыг деткиири чогумчалыг деп бодаар мен.

Борат ОНДАР.

Сүт-Хөл район, Суг-Аксы суур.

Кинин-оол Селепович Довгак — чаа тургустунган «Чыргакы» совхозтуң хойжузу. Ол үжен ажыг чыл дургузунда Улуг-Чыргакының оттуг тайгаларынга хоюн селиртип, хөй-хөй хурагаанны, дүктү, этти ажыл-агыйның экономиказын көдүрериңе киришпирип келген.

Дуржулгалыг хойжу бо чылып база-ла эки ажыллаан. Ол бодунга алган планыг даалгаларын күүсеткеш, район малчыннарның наадымынга тиилекчи болган. Кинин-оол Довгак кышка удур ыяк белеткеннип алган. Ол хоюнуң кажаазының үүрмек септелгезин дооскан, малга бээр сигепи, саваны четчир.

ЧУРУКТА: хойжу Кинин-оол Довгак.

Виктор ХОВАЛЫГНЫҢ фотозу, сөзү.

КЫШТАГЛААШКЫН ЭГЕЛЭЭН. МАЛДЫ ХҮР-МЕНДИ КЫШ АЖЫРАРЫ-БИЛЕ БҮГҮ-ЛЕ АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР АПААР БИС.

ЭВЭЭЖЕЗЕ-ДАА, ШЫНАРЫ ЭКИЖЭЭН

1991 чылдың эрткен тос айларында республиканың сүт-бараан фермалары сүт саалдазының деннелин дыка кудулаткан деп чүве магазиниерден илдеп болгай. Сүт, сметана аймаа эвээш кирип турар. Ажыл-агыйларның күрүнеге дужааган сүдүнүн шынарын хынаарга, эрткен чылга бодаарга, экижээн.

Бо чылдың тос айларында районнар күрүнеге 19837 тонна сүт дужааган. Ол дээрге эрткен чылдың ол-ла үеинге деннээрге, 3452 тонна эвээш, ынчалза-даа күрүнеге дужааган сүттүн чүгле 11 хуузу багай шынарлыг болгаш. Бир эвес эрткен чылын Каа-Хем районуң ажыл-агыйларының дужааган сүдүнүн 65 хуузу, Бии-Хем районуң сүдүнүн 58 хуузу багай шынарлыг турган болза, бо чылын оларның бүдүрүп турар сүдүнүн шынары экижээн.

Бо чылдың баштайгы чартыында районнарның совхозтарының дужааган сүлүнүн 60 хуузу чүгле бирги сорттуң сүлү болган. Ол база өөрүнчүг. Бо хүннерде Кызылдың сүт заводунга хонукта ортумаа-биле 32 тонна сүт чоокку районнарның ажыл-агыйларындан кирип турар. Сүт эвээжээн-даа болза, оон шынары экижээндир.

Бистиң корр.

ЧАЗАЛГА

Тыва Республиканың Дээди Совединин чедиги чыыжының эәлчет чок он бирги сессиязының ажылының дугайында октябрь 24-те үнген «Шын» солунда отчетка Тывага черни хуу өөнчүге садар деп шиитпирни депутаттар хүлээп алган деп, корреспондент Шаңгыр-оол Суваның бурузу-биле шын эвес парлаттынган. Тывага черни хуу өөнчүге сатпас деп депутаттар шиитпирлээн.

Күүселде кандыгыл, көрээли

КАСКАН ОҢГАРЛАР КАРАРАР

Бо чылдың эгезинде-ле боор, Министрлер Чөвүлелиниң Президиумунуң бир хуралынга парлалганың төлээзи болуп олурушкаш, Чадаана хоорайның социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң талазы-биле чугааның хереснин болган мен. Аңаа министерстволар, ведомстволар удуртукчулары хөй кезиниде-ле туруп келгеш, ажыл-чорудулгазын Чадаанадан эгелээнин дыннадып турду. Кижи бодаарга, бодунуң ажылдап, чурттап чораан хоорайынга, аныяк турган, хөй-ле амыдыралчы билиглерни алган черинге, ам улуг дарга апаргаш, аргалыг-ла болза дуза чедирериноралдажыр болгу дег-ле чүве-дир. Ынчалза-даа ол даргаларның барык шуптузу оом-моом чедишпес деп чылдагаан-биле-ле Чадаанага тудуг ажылдарын хөгжүдеринге киириштириптер харык-шинээниң кызыызынга хомудап, дузалажыптар аргаларны тыварынче улуг-ла чүткүвээн. Ынчан Министрлер Чөвүлели Чадаананың социал-экономиктиг хөгжүлдезин дүргедедир дугайында тускай доктаалды хүлээп алгаш, удуртукчу даргаларга даалгаларны берген. Бо күзүн Чадаананы таварты эртип чыда, Чөөн-Хемчик кожуунуң даргазы М. Б. Довгак-биле ужурашкан мен: бистиң чугаавыстың кол-ла утказы—үстүнде адаанывыс доктаалдың канчаар күүсеттинип турарының дугайында болган. Макар Бавукович дораала доктаалдың күүселдези багай деп чүвени демдегледи.

— Бо чылын ажыглалга кирер ужурлуг 140 орунлуг ясли-садтың, 6 дугаар профтехучилищениң ниити чуртталга черинин тудуу олчаан доостунмайн ара турупкан. Бо дээрге «Тываагроүлетпүр тудут» — Щубниктиң кылдырар ужурлуг ажылдарындыр. «Тыва хамааты тудут» (В. Монгуш) 12 чуртталга бажыңының түгле 5-ин туткан. Хоорайда чылдыынга системазын монтажтап кылыры саадаан. Ол «Тываагроспецмонтаж» (Петров) деп организацияның багай ажылының түнелги. 1500 номерлиг АТС тудуун Чоксум дарга ыттап эрттирип, оригадалар чоргузар дээш мелеп-ле турар.

— Кыпка белеткел кандыгыл, Макар Бавукович?

— Чүгээр деп санап болур. Ынчалза-даа курлавыр насостар чок. Бо насостар чаштаар болза, бергедээр.

— Чөөнүң түгээр амыдыраарынга хамаарыштыр кандыг хемчеглер алдынып турарыл?

— Бо кыжын хлеб болур. Далганның (1 кг) нормазы күүсеттинип турар. Узбекистан, Казахстан-биле дорт харылзаа тургускаш, аңшчем орнажыр аргазын тып турар бис. Ставропольче база баар. Бистиң бээр чүвевис — чиге дилиг ыяш материалдары, а орнунга алырывыс — суук ус, консерва чимир, компот, чимис.

Тараа хүлээп алыр шуптуну ажыттывыс. Дээрбени 84 чылда дүжүүп алгаш, ол чокта хоржок боорга, катап ажылдар деп тур бис. Совхозтарда биче цехтер бар. Чижээ, «Искрада» — бичии дээрбе, «Большевикте» — сүт кухнязы, Чыраа-Бажыңа — эт ыштаар цех, Хорум-Дагда — туйбу цех.

Күскү дүжүт дескиэвес болган. Тараа культураларының талазы-биле 1 гадан 14 центнерни Чыраа-Бажы алган, үстү ол. А картофельдиң — үстүкү дүжүдү,—80 ц—Чыргакыда болган. Сигениң ниити планынга күш четпес бис. Мал чеми чүгээр бар. Бир баш малга бээр чижек норма — 11,2 единица болуп турар. (Хереги—15 к/е Н. Э.)

— Кем-херек үүлгедиглери болгаш оор-суктуң байдалы кандыгыл?

— Кем-херек үүлгедиглери чавызап турар. А оор-сук соксаваан, ам харын удам көвүдээр чадапчок.

— Чадаанада бедик мергежилдиг кадрлар четчир бе?

— Ылаңгыя дээди эртемниг эмчилер-биле хандырылга чүгле 40 хуу. Хоорай статуттуг болгаш көдээниң чиигелделерин албайн турар бис. Ынчалза-даа ниити амыдыралдың байдалы суурдеңнелиннден бедивейн турар. Ынчангаш бедик мергежилдиг кадрлар социал, культура адырының чавыс деңнелиниң хараазындан Чадаанаже ажылдап келбейн турар.

— Кожуун болгаш район Совединин даргазы хүлээгени катай күүседип турардыр силер. Берге-дир бе?

— Бо ийи албан-дужаалды ангыдаар болза эки деп бодаар мен. Ылаңгыя ам партия чок үеде бүгү-ле айтырыглар менче чүдүрлүр-дүр.

«Чадаана дээрге беш районуң белдири чер-дир. Оон сайзыралы бистиң шуптувусту дүвүредир ужурлуг» деп, Министрлер Чөвүлелиниң Херектер эргелекчизи Шулуу Даваевич Куулар-ның хөлээшкин-биле чугаалап турганын сакты-дыр мен. Ынчалзажок кымыңдаа чүү-даа тоор, херексээр чүвези чок апарган бо үеде Чадаананың хөгжүлдези, ытка беш дугаар бүгүн херек чогу ышкаш, шак ынчаар кымга-даа херек чок болуп турар-дыр ийин. Ынчан чорувуста, хоорай иштинде казып каап, ара октапкан онгарлар хөй чораан. Ажыл-ишке, албан-дужаалга, даргабошкаларның сес-домаанга, ал болувуска хүндүткел чок чоруктуң херечиин дег, ол онгарлар хоорайның дам-ла хөглүг эвес ундаргай хевирин улам үргедип, улуг-биче кижилериңе эргер-дужерниңе моондак болуп алган чыгар чоржук. Амыдыралдыста шак ындыг дорт-даа, доора-даа моондактарны болувус холувус-биле кылып алгаш, ону эртип чадап, пауула турар хлус-тур бис ийин.

Надежда ЭРГЕП.

Чаа партия кандыг болурул?

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ КИЛДИСТЕН: «Араттың ачы-аварадыг намын деткиир бис». Мындыг чугааларны Хову-Аксыны бо хүннерде дыңнап болур... «Арат намы болур» деп медээни солуудан номчаашы, огулуг чүве билип алыры берге чорду. Он-оп чылдарда чазак, намның суртаалын деткип чораан мен безин бажыгын тыппадым. Эрнгей медээ чорду. Арат намның оргкомитет хуралын кым даргалап, баштап турганыл? Хүн айтырыы чүл? Оргкомитет кежигүннери кымнарыл?».

Бо дээрге бистің бижикчивис Оюн Короданың чагаазындан одуруглар-дыр. Чаа партия тургузукчуларынга хамаарыштыр мындыг хевирлиг айтырыгларны еске-даа эштер салып, ужурун билбейн турар.

Биске чоорту билдиирин келгени—ТАРН-чы идеяга үндезилеңген нам азы партия тургузар күзелдиг ийи аңгы бөлүк (оргкомитет) бар. Олар-биле харылзааны тудуп алдывыс. Бөгүн оларның төлөөлекчилериниң чүүлдерин, соңгай, мурнай келгенин барымдаалап, дес-дараалай парладывыс.

Бо, шынап-ла, чугула айтырыгга хамаарыштыр саналоналың үлежиксээн, сүме кадыксаан улус ү/ оргкомитеттерден аңыда, биске, солуңче база бижип болуру билдиртир.

АРАТ НАМЫ КЕДИЛИГ

СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазының политиктиг угланышкынарынга таарымаан тыва демократтар бо чылдың эгезинде Тываның демократтыг партиязын тургузар дээш, чүүн-даа мурнунда ооң устав, программазының төлевилелдерин ажылдап кылып турганын билир мен. Олар ук партияны тургузарының хуралынга оргкомитеттің кежигүннерин тодараткаш, мени база киирип каан чораан. Комитеттің ийиги хуралынга олурушкаш, аңаа добумнуң саналымны киирдим. Демократтарның тургузуп турары партиязын Тываның Арат намы деп эде адаар деп. Ооң мурнунда-ла оргкомитеттилер ол талазыбиле сүмелерни кылып турган болгаш ук саналды деткээн. Ынчангаш Тываның Улус демократтыг деп партиязындан база бир еске, Тываның Арат намы (ТАН) тургустуларының кызында келип, ооң устав, программазының төлевилелдерни колдуунда ажылдап кылдынган болгаш бүрүткедириниң бүдүүлүнде келди.

Чоо партия деп өстен сөөлү үеде шуут турупкан, ону дыңнаар безин хөөнү калган. Арат намның ажылын катап диризер деп соруулганы салып тура, СЭКП-ниң кылып келгени чазыгларын бүгү тала-биле өөренип көрген бис. 1944 чылда кайдыг-даа чылдагаан чок черге узуткаттынган ТАРН-ны катап тургузар дижип, ооң Устав, Программазы-биле таныштывыс. Ында ВКП(б)-ниң Устав, Программазы-биле чүүлдешкек, барык-ла ооң үлегерлээн болду. Аныяк эртемден Андрей Ашак-оол ук ажылдың кол оорганызының тургузуп тура, эге-хоойлу тергиделдиг демократтыг күрүнелерде партияларның ажылынып байдалын өөренип көрген. Ынчангаш чаа тургустунар намны парламент янзылыг болдуварынче кызыткан бис.

ТАР-ның Уставында чаа чүүлдер хөй. Чижээ, ооң кежигүнүнге үжен чыл стажтыг кижи пенсияже үнерге, намга төлеп келген дадывырын чүс хуу эгидер. Кежигүн дадывырын бир чылда хары үгда төлээр, кирип тура база дадывыр төлөөр. Чүге дизе канды-даа политиктиг организация тургустунарда аңаа материалдыг бааза херек. ТАН-га кежигүн болуп кирерлериң назы-харын база барымдаалаан. 21 хар назылыг кижи амыдыралчы оруун колдуунда шилип алган болур. Аныяк кижиниң политиклелполитиктиг амыдырал-ла киржиксээн күзели чогум-на бо назыда оттун келир. Уставта ооң-даа ылай чаа чүүлдер киргеп. Ынчаарга бо амдыысында төлевилел. Ноябрьниң төнчүүнде, декабрьниң эгезинде азы ортан үезинде болур съездиге (Улуг Хуралга) делегаттар бо дугайын боттары шиитпирлээр. Намның адын база.

Тываның Араттың революстуг намы баштай тургустунарда бүгү тала-биле бот-тускайлаң, онзагай талаларлыг турган. Тып Комитетти Тып Хораа дээр, эге организастарны үүрлер деп адаар. Бир-тээ, чөп чок черге ажылын соксаткан намывысты катап диргизерде, ооң эрги структуразын, ат-сымын хевээр ажылаар күзелдиг бис. Ону база-ла тургузукчу Улуг Хуралга намчылар боттары шиитпирлезин.

ТАН-ның тургузукчуларының бирээзи болганымда, мындыг тодарай саналды киирикседим. Дөө-ле «партократтар», «эмин эрткен, кедергей чөөн үзелдиг демократтар» дижип, боттарывысты бактаарывысты каап көрээлиптер. Политиктиг алгыш-кырыштан чоонуң могап-шылап келгенин оваарар ужурлуг бис. Ол чокка-ла социал-экономиктиг бергедээшкиннерден чоо стресс дээр сагыш-сеткил хөлөөр байдалче шилчип турар. Даарта канчаар чурттаарыл деп берге айтырыгга сагыш-сеткили бууран улуска өөдүүн коммунистер, бистер сүме кадар ужурлуг бис. Ындыглар Тыва чуртунда мун-муңу-биле бар дээрзинге бүзүрээр мен.

СЭКП-ниң эге организациялары бар болгай. Олар ам катап чыгып, күзеге, ТАН-ның чер-черлерде үүрлери кылдыр эде тургустунуп, күзелдиг кижилериң билдириишкиннерин ап эгелеге ажырбас боор. 1944 чылда ТАРН кежигүннери ВКП(б)-же шилчий берген. СЭКП-ниң амгы кежигүннери база ындыг янзылыг шилчиишкинни кылырын кыйгырдым.

ТАН-ның тургузукчуларының бодалдарының талазыбиле номчукчуларга дыңнадыксаан ийик мен. Бисте юрист, эртемдек кижилер колдаан. Намны тургузуп алгаш, аңаа улуг эрге-дужаал сүреин бодавайн турар бис. Сөөлү хуралдыска ол дугайын чугаалаштывыс. Чүге тургузуп каар бис. А эге ажылдар кедергей шүүттүг, акша-төөрик чарыгдалы база негеттинген. Бо-ла чүүлдерни боттарывыс кылдывыс. Тургузукчу Улуг Хуралга чедир ажылдааш, намны үениң негелдезинге дүүштүр ажылдадып билир билигиг, ажыл-ишчи кижилерге дамчыдып бээр дээн бис. Ынчангаш дөө-ле «доозуреэн партократ». «СЭКП-ниң коданчы ыды» дээн чижектиг каржы сөглөөшкиннерден үштүнүп, кады ажылдап, Тываның дүрүм өзугаар арат намын катап тургузарынче кижилерни кыйгырдым. Биске ол-ла кедилиг боор.

Эдуард ДОНГАК.
ТАН-ның тургузукчуларының бирээзи.

САМАГАЛДАЙНЫҢ ДОЛУ ЭВЕС ОРТУМАК

ХОСТАЛГАНЫҢ

Тывага революция гийлеп, Арат чазаа тургустунган дээрзин чон өөрүшкү-маңнайлыг уткаан. Ындыг-даа оол, удавазында дыка көвей кижилериң арынарында хүлүмзүрүг мунгарал-биле солушкан. «Аңгы демисели», «шажын—чоннуң хораны», «чоннуң дайзыннары», «хөренги хураар», «кежеге кезер», «эргиниң артышкынмары-биле демисел» дээш чергелиг сөстер баштай аалдар арызынга дидир-дидирлеп турза-турза, сөөлзүредир солун, сеткүүлдерге бо-ла үнер апаргай. Ооң-биле чергелештир тыва национал бижик чогаагтынган, уруг-дарыгны эртем-билигге өөредип, ылаңгыя Тыва ССРЭ-ге каттышкан соон дарый, чоорту уругларны бүрүү-биле школаже хаара тудуп эгелээн. Аныяк-өскеннин эртем-билигже чүткүлдүү мурнун былаажыр турган. Дээди эртемниг кижилериивис-даа көвүдээн, хоорай, суурларда кижилер чырык, чылыг бажыннарда чурттап турар.

Ынчалзажок сөөлгү чылдарда школачыларның өөредилгеге сүндүзү кошкаан дээди эртемче сонуургалы кудулаан ажылдаар-даа, өөренир-даа хөөн чок оолдар, кыстарның саны көвүдээн тудум. Саян артында хоорайларга «академия» доозар улузувус саны немешпейн турар. Чамдык оолдар херекке онаашкаш ыңдыр, эгенир түржүк, харын-даа ооң көөргеттиңер апаргай. Кижилериң сеткил-сагыжы хоозураарга, ылыктыг сүлде чок апаарга ындыг боор-дур; чоор чүвеин чок. Ылгыг кижилерни кым кижизидип каавыл? Ада-не, школа, солун, сеткүүл, ном-дептер, иниитилел...

«Чаа кижиниң кижизидер», «бүгү тала-биле сайзыраңгай кижиниң кижизидер», «совет улустуң амгы салгалы коммунизмге чурттаар» сүг-сүг деп иептеретей кыйгырлыг чордувус. Багай өөренир школачыга багай демдек салбайн «көдүрүп» турдувус. Чоннуң төөгүзүн шуут өөретпейн, культуразын чыдып калган кылдыр санап,

ТАРАА

Авам, ачамның кидис өөнге төрүттүнүп, өзүп доругуп келген болгаш, тараа торыларын, ону ажаарын болгаш ону согаашка соктап чиирин кара чажымдан өөнүр мен. Ындыг-даа бол, дөгүй берген назынымда тараа дугайында бөдүүн кичээл менээ ол хире солун, бүгү угаанмедерелимни, сагыш-сеткилимни хаара туда бээрин кажан-даа бодаваан мен. Маңаа ук кичээлдиң сайгарылгазын кылбайн ооң утказын болгаш канды материалдар ажыглаанын кысказы-биле таныштырайн.

Күскээр чайын. Кедүрбээн хөнзээ, көрбээн чүвеин чок, көк баштыг ирей-кадай борбак кара өөн чүдүруп алгаш, бөгүн-даарта божуур четкен уруун ыытка мундургаш. Араалыг хемден Шивили- хемче көжүп келгеш, орай дүве хонажынга өөн отлап, чажыын чашкаш үдуп чыдып алган.

Өөренген чаңы-биле оонуңээн кадай эртем эрте тура халаашы, одун салып, шайын хайындырааш, Таңдызынче чажымын чажып, хүн үнер чүүче чалбарааш, канчаңгаш-ла көөрге, кулаан хире черде куурара берген тараа чалын турган. Кадай кире халын келгеш: «Удуула аас-кежик! Алдын Таңдым! Даштың ажыг хөй тараа кырында хонуп ап-тыр бис». Ашак көөрге, шынап-ла, ажыг чаагай чемниг тараа боор-тур.

Эдээн бурулгаар калбартыр чаткаш, тарааны камныы кончуг сывын сыкпайн дүжүрүп алгаш, «эртиелиг Шивээлиимни, эдээмде тараамны» деп өөрүшкү-маңнайлыг өөнче кирип хөөп, дораан-на тарааны хоорут, соктааш:

Таңдым кежин
Тавып аржаан,
Чоңум кежин
Чогум аржаан
Ходаадымга
Хоол болзун!
Хом эдимге
Шинээл болзун!
Аарымга
Эм болзун!
Аштаанымга
Чем болзун

Өршээ!— деп чалбарааш, ава болур кызынга аржы, өремези-биле холааш, каап берип орган дээр.

Удаткан чок уруунуң эзди аарып, удаа-дараа даалдыдып, кыс уруг божуп алган-дыр! Шивилиин чеченнеп, ечиген тараазы чиигээринге дом болгандыр» деп чалбарааш, кызыбысты Тараа деп адап алыр апарган-дыр бис диткен. Өршээ бурган! Өөрүшкү-маңнай-дыр, бо! Өөрүшкү, өөрүшкү!

Алдын-сарыг тараа ышкаш, ажы-төлү көвей болзун! Алдар-аттыг, аш-чем-ниг Ада-чүртка бараан болзун!— деп алган-йөрээн каан дээр.

Шынап-ла, Тараа өзүп доругуп, кыс бооп, эртем-билиг чедип ап, от-бүдүлүг, ажыл-агыйлыг, алды ажытөлдүн аваазы бооп, Тыва Республиканың школазының алдарлыг башкызы хүндүлүг атты эдилеп, Самагалдай суурнуң база бир хүндүлүг чурттакчызы болуп чоруур.

Башкының шак бо амыдыралчы чугаазын аажок кичээнгейлиг дыңнап, шиитпиээн апарган олурувуста, ооң өөреникчилери тараазын тарып четтиглекен, кудай-дээринге чалбараан турлар:

Кудай дээрим,
Кудүп турар
Чаашкындан чаларат!
Алдын Таңдым,
Ажааттынмас тараадан
хайырла!
Арбай тараам,
Аа өршээ!
Ак дарийги бурганым
Өршээ, Хайыракан!
Сарыг хоор тараадын
Өршээ!
Сагаан дарийги бурганым
Өршээ, Хайыракан!

Ооң сөөлүнде тараа дугайында үлегер домактар, төөгүүктер дүрген чугаалар үлаштыр хамчылап түрлу. Чижээ, чаңгыс борбак тарааны чара дайнап чиир. Шынап-ла, шаанда тыва аймактар, ылаңгыя төрел аймактар, кожа-хелбээ аалдарның азы-төлү бот-боттарының аразында суг аңгас найыралдыг, бот-боттарын карактажып, улуун улуг деп, бичеани биче деп, таныыр-танывас-даа кижизин хар-назы, ар-кыс аайы-биле «аңым», «угбам», «дунмам» дижип, шынап-ла, чаңгыс тарааны чара дайнап чип чордувус. Ам кэнчап бараныывыс ол. Бот-боттарывыстан хоорулчак, кожа-хелбээлер хамаанчок, хан төрел кижилер бесин ховар аралажыр, еске черлерге барташ, бот-боттарын карактажыр тудум, карак ажыттаар, ооң кедерее, күжүн деген, үптеп-тоңаар болгаш ооң-даа дора үүлгеттиңерни кылырындан чалаңмас. Чеге ынчаар чөрлиишиг берген араатаныг апаргаң улус бис. Амыдыралдың агымы дүргедээн-дир деп социологтар тайылбырлаар. Ооң-шын. Ындыг-даа бол, кижи кижи мөзүүн ышкынмас ужурлуг.

Куш-ажыл башкызы Э. Х. Намзалдың кичээлдери болгаш боттуг ажыл-херектери өзүп орар салгалды куш-ажылга хандыкшыдарынче угланган. Ол бодунуң ажылынга тыва чоннуң аас чогаалын билдиглиг ажыглап турар.

Аас чогаалды кичээлдің утказын хандыр билип, тыва кижилернің төрээн бойдузунга ада-төөгүден хамаарылгазын, тарааны ыдыктыг чем, ону тарып, ажыг дериг төп турган, ажаап алырынга кижиниң күжү херек дээрзин илередип турар. Ук теманы угаан-медерелге болгаш сагыш-сеткилге быжыглаарынга, ооң аңгыда төөгү дүзалаар Намзал башкы кижи төрелгетей, ооң иштинде тывалар чер ажылы кажан, кайа тыптып келгени коптарып төөгүлээш, ол бүгүнү амгы амыдырал-биле билдиг холбай бээр чорду.

Черле ынчаш бо башкының күлөөнген ижинге бердингенин, харысалгалын болгаш бодунуң чоннуң ажыл, амыдыралын хандыр билирин кижи магадавас аргажок

Чоокка чедир-ле чоннуң амыдыралынче шоодуг сагыш салбайн, хурал-суулаага «карадгы, бүдүүлүк чораан чон бис» деп хоозун чулчуруушкун дыңнап, төөгедир сургадып алгаш, нүүдүлүг бадыткашкынларга бүзүреп, төрээн чоннуң бурунгу культуразындан шуут хоорлур частывыс. Ам кээп боданып, шүүдүүп, кыынар бис, канчап бааныывыс, чүү канчалаа экил деп айтырыгны бот-боттарывыстан салчып, чоннуң төөгүзүн база культуразын соонуургап, эвээш-биче-ле шиитпиээдип ап эгелеливис. Ам эң хырган кижилерден эгелеп башкылар, улуг класстың өөреникчилери **чаңгыс-даа хүн соңгаарлаттайн** эрткен амыдырал дугайында чугаалажып, ол бүгүнү төөгүге кезек-монгеде арттырар ужурлуг бис. Бир эвес ушка кыргаш кижи-биле кады бистің бүгүнгү культуравис «ыныл-дустай» бээр болза, төөгүнүн шиитпелиниг азы кызагдалынга таваржыр бис. Бо бүгүнү Намзал башкы ханы хелерер билип, Эрзин, Тестиг назыдаан кижилериниң тыва идик-хеп даараарыны, аңгы-чем белеткээриниң аргаларын айтырып ап, ол бүгүнү өөреникчилериге өөредип турар.

БАШКЫЛАЛ: дуржулга солчулгазы

ЧОН БОЛГАШ ТӨРЭЭН ДЫЛ

Школаже кире сал-ла, чоон төрелминиң өөнде келген дег сеткил мээн чүлдүчүрээмни эзлей берди. Өгге кире бээрге, хан төрелдерниң чуруктарын ханада хоода азып каан боор ишкажыгай. Аңгы-аңгы үеде мээн кады ажылдап келген эш-өөрүм чоок көзүлдү. Моңу бодап көөрге, школаның башкылары боттарының дээре дээн доозукчуларынга чоргаарланып, амгы школачылар оларның соон салгазын дээр изиг күзелдиг.

«Дөрже» эртип, аныяк директор Мөңге Чамзырының кабинединге кирип, амыр-мендивис солчуп, аяк шайны аартап, амданнар аъш-чемниң дээжизин чип, ажыл-агыйлыгы сонуургажып чугаалаштывыс. Школа 1929 чылда тургустунган. Ында 300 хире өөреникчи, 30 башкы бар. Оларның 24-ү тускай дээди эртемниг, 3 кижи ортумак билиглиг, артканнары бот-өөредилгебиле өөренип турар. Башкыларның ортумак назыны 39 хар. Олар өөреникчилериңге ханы билигни бээр, күш-ажылга чаңчыктырап, чоннуң төөгүзү болгаш культуразыбиле таныштырар, төлептиг аажы-чаңга кижизиндер дээш хөлөөк кызып ажылдап турар.

Төрээн дыл башкызы Екатерина Чамзырының 7 «а» класска эрттирген «Төрээн черим эргин чораан» деп кичээл-конкурска олуруштувус. Кичээл эгелээн бетинде класстың шиилдекаасталгазын магадап көрдүвүс. «Төрээн дыл — еске эртемнер шиигээдип алырының кол үндезини» деп самбыра бажында ханада чараштыр бижээн, азып каан. Класста тыва чогаалчыларның чуруктарын, Тыва Республиканың картазын, тыва амыдырал календарын, номчулга булуунун болгаш еске-даа кеску суртаалды кылган. Тыва өгнүн ыяш майынын кылгаш, тургузуп каан.

Чоокка чедир-ле чамдык школаларга, ылаңгыя хоорай школаларынга төрээн дылды өйнги чергенин эртеми кылдыр көрүп келгени, кончуг өөрүш шак берип турганы чажыт эвес. Ооң түнелиин ам хараадал-биле хайгаарап чор бис. Өзүлүг тывалап-даа, орустап-даа билбес, согажы чугаалыг аныяктар, тывалап-даа, орустап-даа чугаалап шыдавас, окта чүве бижип билбес, төрээн чоннуң төөгүзүнге-даа, культуразынга-даа сонуургалы читкен, сагыш-сеткили хоозураан, чүлдү-чүрээ даштаган, чүү-даа тоовас, харын-даа кем-херек үүлгедир турал-ыг аныяктар бисте бар. Дыл — кижилер аразында аралажырының чепсээ дээрзин билир бис. А ооң хандыр алырга, дыл—чоннуң медерели дээрзин шоодуг ожаавайн келдивис. Тыва дылды хандыр өөредири дээрге-ле аныяк салгалдың медерелин хевирлээривис ол. Дыл биле медерел аразында чарыынмас харылзаалыг дээрзин Екатерина Дамбаевна эки угаап, төрээн дылынга өөреникчилериниң сонуургалын кыпсыр дээш кылып ажылдап чоруур кижи болду.

Төрээн дыл кичээлинге башкы өөреникчилери-биле кады самолётка олурупкаш, В. Көк-оол аттыг хөгжүмшин театрынга, республиканың аянныг номчулга конкурсунга киржир дээш «ужуптар» улус чорду. Дээрже көдүрүп үнгеш, төрээн делгемнериниң хемнери, даглары, тайгаларын, ховуларын, хөлдерин ыыткыр адап, аразында марышкан дег, сонуг-мурнуг магадаашкының илередип олурар. Кожамыктар ырлажып, тывыыктажыр-даа. Бирээзи мынчаар-даа балыыр:

Чеди хылдыг гитараны
Ойнап шыдаар шаан бар бе?
Чечен-мерген мээн-биле
Чергележир шаан бар бе?

Кызылга марыылдаага киришкен соонда автобус-биле делир чаныпты. Калзак-Хамар арттың кырынга дүжүп, ооваже даштар шемей каап, суттуг шайны орон-делегейже чажып, өзулап кагдылар.

Черле ынчаш, бо школаның шиилде-кааталгазында чоннуң бурунгу чанчылдарын болгаш өзулалдарын сагып, аас чогаалын билдилиг ажылаан. Уругларның оюн-көргүүлүнүнинде чаңбарыглар, өөрээлер, дүрген чугаалар болза дыңналыр. Кижи — бойдустуң төлү, ынчангаш аңаа камныг болур деп бодап школаның агаарында ужуруп-даа турган дег.

Тыва кижи пөштү, дыттыы, хадыныы болгаш черде дириг ыяшты ыытыыг кылдыр көрүп чораан. Арга чадаарда көөр. Ынчаш чалбарып турар:

Тос Таңдым
Долаан бурганым
Өршээ, Хайыракан!
Чоңум херегдээрге,
Кезип тур мен.
Чоон ыяжын кезип тур
мен,
Саным салып тур мен.
Чажыым чажып тур мен,
Ужурар дээш ужурбадым,
Кезер дээш кеспедим,
Хереглээш кестим,
Ажыглаар дээш кестим.
Чок болуп читпес сен,
Чочагайыы үнүп кээр,
Барган хевээр барбас сен,
Бай ыяш хевээр үнүп
кээр сен.

Тывалар үе-дүптен бээр ол-бо күрүнелериниң алювылары болуп, эр кижилер чаа дайынга удаа-дараа киржип, тнилелгеге-даа, аштырышкынга-даа таваржып, өзүп-маңнып-даа, олуп-кылып-даа чорча, бодунуң чоннуңнуң алын сыкпайн, бодуңун байлак дылын база онзагай культуразын оскунмайн, амгы салгалга дамчыдып берген. Тыва чон чоргаар, кымгаа-даа дискек кырынга сөөгүүп төйлевейн чораан. Ол дугайын төөгүнүн бижинмелериниде-даа демдеглээн, талыгыр Европаның Париж хоорайының архивинде бистің өгбелеривисти мактаан бижиктер бар.

Самагалдайның өзүп орар салгалын бодунуң чоннуңа чоргаарланыр өзуга кижизидип турарынга хөлчок таарыныым.

Өөреникчилериниң чугаадылын болгаш бодалын сайзырадырының бир чедимчелиг аразы дүрген чугаа деп биллим. Чамдык уруглар чугаалап турда, шуут дыыраар, сөстериниң уран-чечени кончуг, бодалдарны аргып турган ышкаш сагынытырар.

Төрээн чон, төрээн дылдан эргим чүве кайда боор. Төрээн ада-иеңге, төрээн ха-дуңмаңга, төрелдериңге ынак болзуңза, төрээн чоннуңну база хүндүлээр сен. Төрээн дылыңны, кавайыңны дилиң аваңны дылын хандыр билип аар болзуңза, орус болгаш еске-даа дылларны өөренип шиигээдириңге дөгүм болур. Төрээн дылыңны эки билбес болзуңза, еске дылларны эки өөренип шыдавас сен. Төрээн дыл — эртемнерге эң баштайгы дүлгүүр-дүр. Ол чокта еске эжиктер ажыттынмас.

Екатерина Дамбаевнаның кичээлинге олурааш, бичии кижилер төрээн дылын, чоннуң өзүдалаарын эскет чокка кончуг чиигі-биле шиигээдип ап турарын магададым. Кижилерни албадавас, сыгавас, сургавас, аваа-ла ажык сеткил-биле сиирия алыры өзүлүг улусчу педагогика дээр чүвевис ол эвеспе.

Тыва чоннуң төөгүзүн болгаш культуразын Тес-Хемниң чижээнге сургуулдарга өөредир талазы-биле Чамзырын башкыла солун бодалдар бар чорду.

Бо дээрге бистің уеним үнелиг дээн педагогиктиг бодалымга дүгжүп турар. Шынап-ла, чаш кижи кижи деп чүвеин аваазын, ачазын дамчыштыр билип алыр. Ол ышкаш делегейниң төөгүзүн болгаш культуразын өөреникчиге бодунуң төрээн чоннуунуң дамчыштыр өөредир болза, чедимчелиг дээрзин амыдырал дагын-дагын бадыткап келген.

УЛУС ДЕМОКРАТТЫГ ПАРТИЯ

Тывага улус демократтыг партияны тургузары чугула деп айтырыгны мен сентябрь айның 26-да үнген «Шын» солунга бижээн мен. Ол сүмени дыка хөй ажыглыындаа, колхозчу-даа, интеллигент-даа, еске-даа хамаатылар деткиир турар чүве. Ынчангаш бистер, кезек кижилер сүмелешкеш, партия тургузар бөлүктү тургускан бис. Ол бөлүк ам кидип түлүк ажылдап турар. Бөлүктүк удуртукчузунга А. А. Даржайны бадылап алган турган бис. Ындыг-даа болза, ол даргавыс орус, тыва өйн солунга интервью өөрүгенден башка, бистерни — кежигүннерни-даа чыгбаан.

Бо бөлүктүң бөгүнгү составын номчукчуларга таныштырары чугула деп санап турар бис. Чүге дээрге чаа партия тургузарын оралдажып турар кижилер кымнарыл, ону херек кырында боттандырып шыдаар кижилер бе дээрзин чон көөр апаар болгай. Ол мындыг: Александр Санчаевич Ооржак — юридиктиг эртемниңиң кандидады, Тыва Республиканың юристер эвилелиниң даргазы, Василий Ламажыкович Биче-оол — төөгү эртемниңиң кандидады, Кызыдың башкы институтунуң кафедра эргелекчизи, Чукай Орлович Ойдупаа — Тыва агроүлетпүр эвилелиниң кол специализи, Александр Александрович Даржай — Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилелиниң даргазы, Сарыг-оол Дондукович Ховалыг — РСФСР-ниң Сац-хөө министерствозунуң Тыва Республика талазы-биле кол контролёр-ревизору, Владимир Туматович Хемер-оол—мурнунда партия рескомунуң кедээ ажыл-агый талазы-биле секретары турган. Чамдык кижилер чүге «партократ» кижи ында кирип турар чүвел деп айтыра бөгр чадавас. Дораан-на харылап каайн. Бистің тургузар дээн партиявыска кандыг-даа хамааты, ооң ыыгуурүндан, кылып чораан ажылындан, нашонал байдалындан хамаарылга чок кирип болурун уставта айтып турар улус бис. Ийиде, ам ажыл-чорудулгавын соксаткан СЭКП-ниң шугумунга ажыддап чораан кижилерни үзел-бодалы арги хевээр артпайн турар болгай. Хөй-хөй партия ажылдакчылары боттарының үзелбодалын эде коруп, чаа ниитилелдиң угланышкынынче коруп турар. Ынчангаш В. Т. Хемер-оол бодунуң күзелин илереткен кижи. Ооң чон ортузунга үр чылдар иштинде ажылдап чораанын ажыглаары биске база артык эвес. Оске кежигүннер дугайында чугаа турбас боорунга бүзүреп турар мен.

Бистің комитет-биле дөгте Тываның Арат намы деп нам тургузар деп турар өөлүк бар чүве-дир. Амдыызында ол улустуң ат, фамилияларын билбес бис. Ындыг-даа болза Андрей Ашак-оол болгаш ескелер-даа боор турарын улус чугаалажып турар. Бистер оларга удур эвес бис. Ындыг-даа болза, олар «Тываның Арат намы» деп турарынга таарымас бис. Чүге дээрге, бирээде, Тываның Араттың революстуг намы турган, мырынай Тыва Совет Эвилелиниге каттышкыже чедир. Ол ышкаш амгы үеде бистің республикавыста, конституция болгаш еске-даа чүүлда документилерде «арат» деп термин чок. Ону амгы үеде «чон» азы «улус» деп сес солуп турар болгай. Ооң-даа еске сайгарылгалар бо талазы-биле турул келип болур. Оны эртемденнер тайылбырлай-ла бээр ыйнаан. Үстүнде бөлүк ажылдаан, а бистер база ажылдаар бис, бистин устав, программавыстың төлевилели бар, ону ам-даа эжиждер дээш ажылдап тур бис.

Улусчу демократтыг партия деп чүге адаарының дугайында ыыска тайылбырны бээрин чугула деп санап турар бис. Бир дугаарында демдеглезе чогуур чүүл болза, улусчу дээрге бүгү чоннуң дээн үткалы. Демократтыг деп адап турарывыстың чылдагааны болза, амгы үеде өзүлүг демократтыг эде тургузуушкун эгелээн. Ол демократтыг, хостуг шимчээшкиннер моон-биле тең-мес, ооң ыкай-даа уламчылаар.

Тываның Араттың революстуг намының программа болгаш уставтарында хостуг демократия дугайында аажок айтып турар. Чижээ, демократияны калбартыр дугайында ТАРН-ның 1922, 1926, 1932, 1936, 1944 чылдарда хүдээн ап турган уставтарында болгаш программаларында дорту-биле бижээн. Ындыг-даа болза, кол сорулгаларның бирээзинге феодаалдар, ламалар, хамнар, ноиннарның артынчыларын чок кылып, демисселди уламчылаарын айтып турар. Ол Тывага 1936-1940 чылдарда репрессияны өскүдериниге улуг идигни бергени чугаажок.

1932 чылдан эгелээш-ле, намның программазын, уставын ВКП(б)-ниң Устав, Программазындан хоолгалап бижип турган. Ол ылаңгыя 1940 чылдың октябрь 19-27-де Тываның Араттың революстуг намының ТК-зының 2-ги Пленумунга намның Чигине секретары С. К. Тока чаа программа болгаш устав дугайында төлевилелдерни илеткен турган. Ленин, Сталиннин партиязының тугунун адаа-биле ажылдаарын кыйгырган. Ол дээрге Тываның кара чаңгыс партиязының ВКП(б)-ниң дорт салдарынче киргениниң оор хереглиг-дир. Ол ышкаш бодунуң илеткелиниге С. К. Тока феодаалдар болгаш дүжүметтерни уургаар ажылды уламчылаарын онзалап демдеглээн. ТАРН чуртту удуртуруп чоорту долузу-биле холга алгаш, демократтыг шимчээшкинни боой тудуп алганы билдиингир. Бистің бөлүүвүс ТАРН-ның баштайгы чылдарда хүлээп ап турганы уставында болгаш ооң ажыл-чорудулгазының дугайында документилериниде эки үүлдерни ажыглаарын шиитпирлеп алган.

Бо тургустунар партия СЭКП-ниң салгакчызы эвес, аңаа хамаарылга чок болгаш еске канды-даа политиктиг, демократтыг партиялар болгаш демократтыг еске-даа шимчээшкиннерге удурланышкак эвее болурун демдеглээри чугула. Тываның улус демократтыг партиязын Тыва Республиканың тускай догуннаашкынының дугайында хүлээп алган Декларацияга дүүштүр, ында чонга берип турар эргелерни барымдаалап тургузар айтырыгны кодүрүп турар чүве.

Чаа тургустунар партияның кол сорулгаларын доп-чулап демдеглээрге мындыг:

Тыва Республиканың тускай догуннаашкының камаалары. Тускай догуннаашкынга хора чедирер сорулгалыг күштер турып келир болза, оларга удур дээштиг хемчегларни алыр.

Тыва Республиканың Министрлер Чөвүлелиниң социал-экономиктиг хөгжүлде дугайында Дээди Советтің сессиязынга киирегш, бадыладып алган үр үениң программазын чаа партия оруу талазы-биле деткиир болгаш ону амыдыралга боттандырарының хемчегларын алыр. Бо айтырыг талазы-биле партия бодунуң арга-сүмезин киирип, еске-даа политиктиг, демократтыг хөй-ниити организациялары кылдыр каттыжып болур.

Республиканың акономиказын көдүрер болгаш чоннуң материал байдалын эжиждер сорулга-биле аъш-чем болбаазырадыр бүдүрүлге черлерни чоокка үеде тургузар хемчегларге чептүг дузаны чедирер. Ол ышкаш республиканың казар байлаан шын ажыглаар талазыбиле хемчегларни алырынга идепкейлиг киржир;

Партияның ыраккы планы социалистиг шилип алмышкын болур. Социализмниң ең эки үүлдериниге үндезилээш чаа социалистиг оруктун угланышкынларын диеп тывар сорулгалыг.

Мында чүгле кол айтырыгларны киирдим. Чогум программада тус-тус адырдар-биле дес-дараалап турган болуктер бар. Бо чүүлдү [illegible] өөренип көргеш, боттарының арга-сүмезин [illegible] көргүзер боор деп идегелим.

Александр ООРЖАК.
Партия тургузар бөлүктүн удуртукчузу.

ШКОЛАЗЫ: улусчу педагогиканың шенелдезинде

ТЫНЫЖЫ

терээн дылын улуг-ла тоовайн келдиниг. Алс-сос-биле ажыл-керектиг аразында кандыг-даа харылзаа чок. Удуртур ажылдакчылар индир кырыыга — бирээни, бөмге келгеш, өскенин чугаалаар. Ак сеткилдиг, шынчы кижилер чер албас, чашпа, хуулунда бодалы конгуе чок кижилер эрге-чагыргаже кодүрлүп турду. Кана-даа ындыг. Амыдыралывыстың баксыраанының бир кол чылдагаанда мында. Анаа школа база улүүн кирген. Педагогиктиг теория амыдыралдан хоорук, чамдык «эртемденнер» партиниң болгаш баштыңчыларының «мерген угаанының» биске тайылбырлап, караалыс чырыдып турду. Ол арада школада байдал улам баксыраан.

Ам кээн, ол бүгүү ханыгы-биле билип, оон чылдагаанарын илередип, оон уштуларының аргаларын бодап эгелээн. Педагогика эртемниң кандидады К. Б. Салчактың саналы-биле ийи чыл бурунгаар улусчу педагогиканың шенелдези-биле ажылдаар школалар ажылдап эгелээн. Ам шенелдеде Кызыл-Даг, Самагалдай, Шамбалыг, Азас, Бора-Тайга болгаш Кызылдың № 9 школалары киржип турар.

Ниитилелдің, оон иштинде школаның демократчылыгының ачызында, оон амыдыралында хосталганың тыныжы илдеп апаргай. Ол дээрге канчаар күзей-дир мен, ынчаар өөредир мен дээш ол эвес. Ол дээрге чоннуң онзагай байдалдарын барымдаалап, оон тоогузуже болгаш культуразыга даянгай, ол талазы-биле хаңы билиглерни билип, толештиг хамаатыларны кижилиде-дир. Ам шенелдеде ажылдап турар Самагалдайның (школаның директору Д. Ч. Чамзырын) долу эвес ортумак школазының чамдык чедимчелиг чүүлдерин парладывыс. Кичээлдерин сайгарар, чедер-четпезин айтыр сорулга мында салбаанын баш удур сагындырын каалы. Оларны чүгле кыска утказын чугаалаан.

САМАГАЛДАЙ: чүректе дошту чүүнүн-биле эргизерил?

Бо чылдың сентябрь 23-26-да Самагалдайның долу эвес ортумак школазында улусчу педагогиканың шенелдезинде ажылдап турар башкыларының республика чергелиг семинары болган. Анаа Кызыл-Даг, Бора-Тайга, Азас, Шамбалыг, Кызыл-Арыг школаларының, Тываның башкылар билим бедидер институдунуң, педучилищениң, пединститутуң башкылары киришкен.

Ук семинарга Самагалдайның долу эвес ортумак школазының башкылары Т. С. Аракчаа «Чеди чүзүн малмыстыг четче санап өөренилди», З. С. Нурзат «Сүт — тыва кижиниң амыдыралында», Э.-Х. Намзал, «Тараа», Е. Д. Чамзырын «Төрээн черим эргип чорааш», Б. В. Бадан «Өк-биле адаар ажык үннер», Х. Э. Чооду «Сан», Л. Б. Чорбаан «Чыл санаашкыны», Б. М. Сувандии «Өлчей-шевер Тес-Хемим, өидүр-чаагай өбем чүрү», Е. Д. Чыдыгыр «Сайзанак», А. Ч. Хаваа «Хуулгаазын шөл», С. Д. Санчат «Тываның эм үнүштери» деп темаларга солун болгаш ажыктыг ажык кичээлдерни, кичээл-конкурстарны база класс шактарын эртиргилээн. Бо башкыларның база оларның өөренкичилериниң демнежип турган чорутқан кичээлдерин келген аалчыларга солун болгаш өөредиглиг болган.

Самагалдайның долу эвес ортумак школазында улусчу педагогиканың шенелдезинде ажылдап турар башкыларның тургузукчу чыжы болган. Анаа ук ажылды удуртур педагогика эртемниңиң кандидады К. Б. Салчак баштаан комитетти соңгаан.

Семинар үеэнде Тываның улусчу революциямының 70 чыл ооңга тураскаткан өөренкичилериниң эртем-практиктиг конференциязы болган. Анаа Тес-Хемниң тоогузуже болгаш культуразыга, чоннуң чамчылдарынга, өзүлалдарынга, уран чүүлүже, бойдустуң чажыттарынга хамаарыштыр өөренкичилер солун илеткелдерин кылгылаан.

Ургуларның «Сайзанак», улуг-биче улустарның «Биче Декей-оо» деп аас чогаал ансамбльдери болгаш Тандының Кызыл-Арыг школазының өөренкичилери семинарның киржикчилеринге солун концерттерин бараалгаткан.

Семинарның ажылын оон удуртукчузу К. Б. Салчак түүнеп, ниитизи-биле ажыктыг болганы, бо ажылды организастап эрттиреринге Самагалдайның долу эвес ортумак школазының бүгү башкылары, ылангыя оон директору Д. Ч. Чамзырын ак сеткилдиг ажылдап, аалчыларны тыва өзү-биле хүндүлээнин демдеглеп, моон соңгаар тыва чоннуң улусчу педагогиказының идеяларын бүгү школаларга таралып, өзүп орар салгалды аная өөредиринге болгаш кижизидериге ажылаарының эргежох чугазаын чугаалаан.

Өлчей-шевер Тес-Хемим

Биле Максимовна СУВАНДИИ класс шагын шак мындыг сөстер-биле желээн:

— Тыва дээрге бедик-бедик даглариың, делгем-делгем хоуларының, шапкын-шапкын хемнериң чүрү. Бедик тайгаларының баштарында менгилер безин хевээр турган-дар. Даглар, бүүрелчиннер, тейлер, оргулаштар, хоорталлар, шыраа-шыктар, хөлдер, хөлчүктер, хемнер, данырактар дээш, кандыг девискээрлиг черлер чок дээр.

Кол бодал—төрээн черге ынакшылды хоргаараалды өзүп орар салгалга кара чажыдан тура кижиларни болгаш оларны бойдуска кам-хайыралыг болурунга чаңчыктырары. Чижек:

Төрээн черим билбезимзе,
Тоогумну уттупсумза,
Доңгур кара буга-биле
Домейлежи бербес мен бе?

Суг чокта, амыдырал чок

Ол-ла кичээлге мындыг тоолчургу чугаа дыңнадывыс.

Тес-Хем тыптып келген турда. Тестиң биче хемнери ону доозуп, ужуражыр дээш маңнажып, күжүн катчып алгаш, бир дем-биле бадар дээш четтинчипкеннер. Тести ол уеде көөрге, коргунчуу сүртей, карааннаып-да бадыпкан. Оон күчүлүг агымынга четтикпээн бичии хемнер мынча деп чугаалажып чыдып калыптыр, оо: «Узун Тес-даа чаларап бадыпты, утбевыс-даа сүр күштүг, коргунчуг, сүртейчиг-даа-дыр. Дуңмалары бистер утбавыска, таваар барып, ужуражкай бис» — деп хөөрежип артканнар.

Ынчангаш Дыттыг-Хем дыңнаалап чыдыпкан. Хөлөжу хөректеңип чыдып калган. Ужарлыг-Хем улуг хаяштан шүрээ беткеш, ужуп чыдып каап-тыр! Теректиг-Хем тейлээш олурган. Хараалыг-Хем хорап, дурамнап бар чорааш. Шимээнниг-Хем ыракта-на шимээргеп, дыңнаалап чыткан. Оларның кашкан, дескен улуг утбазы Тес алдырбайн бадыпкан. Дуңмалары хемнер өскүлүнде таваар күжүн катчып алгаш. Успа-Хемче кизер агып чыдарлар.

Бодунуң төрээн черинин дугайында чон мынчаар ырлажыр:

Анай-хемче алгырышкан
Агар сыны чүртүвүсту
Буга-шары бустап турар
Буурул-Дугай чүртүвүсту,
Кызыл боорга, хырааш
дүшпес
Кырган-Агар кыштаамайны.

Чайын боорга, шалын
дүшпес
Шара-Суур деп
чайлаамайны.

Төрээн чер дугайында чоннуң бо кожамыктарын ургулар бичиизиңден тура сагыш-сеткилиже сиңирип ап, ырлажып турар.

Школаның чамдык башкылары болгаш өөренкичилери амбын-нояннарның ук тоогузунуң дугайында материалдарны чыып, тодаразып турар. Чүс алдан чыл иштинде Тываның политиктиг эрге-чагыргазын холга тудуп турган ыызыгуур салгаан нояннарының төрелдери ам-даа бистиң аравыста чүүттап чоруур. Шаажылакчы эрге-чагырга үеэнде кижилерни ол шын эвес аажылап, хыйыртап чоруп турганы кымга-даа чажыт эвес. Ам бис тоогуну чаа ёзу-биле көрүп, оон кандыг турганын ол хевээр келир салгалдарга дамчыдар ужурлуг бис. Араттарының-даа, амбын-нояннарының-даа чүрүтталгазы тоогуже дөмей сонуургаңчыг болгаш деңгиуурлуг. Амбын-нояннар, Самагалдай хүрээзиниң дугайында медээлер школа музейинге көску черин эзлээр ужурлуг.

ЧОННУУН ЧОНГА ЭГИДЕР

Түңнел сөс

Шенелдеде ажылдап турар школалар башкыларының Самагалдайның долу эвес ортумак школазында болган семинары чедимчелиг болган. Семинарны кол удуртукчулары—ук школаның башкылары янзы-бүрү хевирлиг кичээлдериниге олуржуп, чоннувустуң тоогузуже болгаш культуразында хамаарышкан темаларны тус черинде онзагай байдалын ажылап, канчаар башкылаарының кол уг-шинин көргүстүлер.

Эң-не кол чүве — башкыларның өөренкичилер-биле ижин-кара чок харылзаазы, демниг кады ажылдажылгазы. Башкылар-даа, өөренкичилер-даа төрээн черинге, чоннуңга ылап-ла ынак дээрзи ырлардан, йөрээлерден, оларны ырлаар, чугаалаар аянындан илдеп.

Төрээн чоңга ынакшыл төрээн иеден, а Төрээн чуртка ынакшыл — төрээн черден эгелээр. Школаның башкылары бо бодалды сагып, келир үениң төлептиг ооллар кыстарын кижизидер дээш бүгү билиг-мергежилин, күжүн бараалгадып турар.

Чамдык башкыларның кичээл эрттирери-биле шилип алгылаан темалары эмин эрттир дегем, нарын, чаңыс кичээл иштинде ниити дем-биле безин теманың утказын долуулу-биле тайылбырлап, шиитпирлеп алыры болдунмас. Ынчангаш олар нарын айтырыгны моон соңгаар элээн каш тускай темалар кылдыр чарын алырын шиитпирлеп алгаанар. Көргүзүг материалдарының четпези, а чамдыкта шуут чогу Тываның тоогузу база культуразы-биле холбаалыг башкыларывыстың ажылында кол моондак. Моон соңгаар бистиң институт бо айтырыгны эвээш-бичеп-даа болза, шиитпирлээрин кылыдар.

Шак мындыг чергелиг семинар эрттирер бетинде, Тываның башкылар билим бедидер институду болгаш ону уштап-баштап турар кижилер баш удур өөредилге-методиктиг база эртем методиктиг сумени катган турар ужурлуг. Ынчан семинарның ажылы оон-даа чедимчелиг, өске башкыларга оон-даа өөредилиг болур ийик.

Башкының хостуг шагы кончуг эвээш. Ол өөренкичизи-биле кады үргүлчү өөренип чоруур. Моңу удуртур кижилер чүге эскербес чоор. Чаш ажы-төл-биле ажаанзырап турган кижилерге ховар бараанар келта чуттап чоруур. Шаажылакчы эрге-чагырга үеэнде кижилерни ол шын эвес аажылап, хыйыртап чоруп турганы кымга-даа чажыт эвес. Ам бис тоогуну чаа ёзу-биле көрүп, оон кандыг турганын ол хевээр келир салгалдарга дамчыдар ужурлуг бис. Араттарының-даа, амбын-нояннарының-даа чүрүтталгазы тоогуже дөмей соңуургаңчыг болгаш деңгиуурлуг. Амбын-нояннар, Самагалдай хүрээзиниң дугайында медээлер школа музейинге көску черин эзлээр ужурлуг.

Эң-не кол чүве — башкыларның өөренкичилер-биле ижин-кара чок харылзаазы, демниг кады ажылдажылгазы. Башкылар-даа, өөренкичилер-даа төрээн черинге, чоннуңга ылап-ла ынак дээрзи ырлардан, йөрээлерден, оларны ырлаар, чугаалаар аянындан илдеп.

Төрээн чоңга ынакшыл төрээн иеден, а Төрээн чуртка ынакшыл — төрээн черден эгелээр. Школаның башкылары бо бодалды сагып, келир үениң төлептиг ооллар кыстарын кижизидер дээш бүгү билиг-мергежилин, күжүн бараалгадып турар.

Чамдык башкыларның кичээл эрттирери-биле шилип алгылаан темалары эмин эрттир дегем, нарын, чаңыс кичээл иштинде ниити дем-биле безин теманың утказын долуулу-биле тайылбырлап, шиитпирлеп алыры болдунмас. Ынчангаш олар нарын айтырыгны моон соңгаар элээн каш тускай темалар кылдыр чарын алырын шиитпирлеп алгаанар. Көргүзүг материалдарының четпези, а чамдыкта шуут чогу Тываның тоогузу база культуразы-биле холбаалыг башкыларывыстың ажылында кол моондак. Моон соңгаар бистиң институт бо айтырыгны эвээш-бичеп-даа болза, шиитпирлээрин кылыдар.

Шак мындыг чергелиг семинар эрттирер бетинде, Тываның башкылар билим бедидер институду болгаш ону уштап-баштап турар кижилер баш удур өөредилге-методиктиг база эртем методиктиг сумени катган турар ужурлуг. Ынчан семинарның ажылы оон-даа чедимчелиг, өске башкыларга оон-даа өөредилиг болур ийик.

Башкының хостуг шагы кончуг эвээш. Ол өөренкичизи-биле кады үргүлчү өөренип чоруур. Моңу удуртур кижилер чүге эскербес чоор. Чаш ажы-төл-биле ажаанзырап турган кижилерге ховар бараанар келтенде дузалаза кандыг деп Орай дүне чедир кыыраштар дынап оргаш, эртен 6-7 шакта магазинге оочур эзлеп каап, сес шакта школаже халыыра, кижиниң сеткилинге кандыг деп бодаар силер.

Адактың сөөлүнде, улусчу педагогиканың шенелдезиниң дугайында хууда бодалым. Ол кончуг эки эгелээшкин. Ындыг-даа бол, билдинмес айтырыглар көвей. Улусчу педагогиканың көшкүн мал ажыл-агыйы-биле, оон-биле холбашкан амыдыралдың овур-хевири-оиле чарылбас харылаалыг турганы билдингир. Ол дугайында эртем ажылдарын бижип, бурунгу тыва культураның тураскаалы кылдыр арттырары чугула. Совет үеде улусчу педагогика «хөгжөөн» эвес, а колдуунда бүүраан болгай.

Ындыг төлээде, шаандагы улусчу педагогиканы школаның амгы амыдыралы-биле канчаар холбаарыл? Тываларның улусчу педагогиказы деп чүл, улусчу психологизы деп чүл? Ол бүгү талазы-биле четчир санныг, ыыжырымчалыг кылып каан эртем ажылдары чок турда, кандыг үндезин-биле ону школага ажыглаар деп турарыл? Педагогиктиг шенелдеде чүүү шенеп турарыл? Ургуларга бодуунуң чонуунуң тоогузун болгаш культуразын өөредир бе азы канчаарыл деп дадагалзап турары ол бе? Оон-даа өске айтырыглар, чигзиниишкиннер көвей. Ындыг-даа бол, "бо эгелээшкинден ойталаар кандыг-даа барымдаавыс чок. Чоннуун чоңга эгидер үе келген.

Черле ынчаш «Шынныг» арыннарынга чугаалажып, бодалдарывысты солчуп көрээлиннер. Мар ылдаадан шын илерээр дижир ышкажыгай. Черле ынчаш улусчу педагогикага хамаарыштыр саналдарыларны, кичээлдерниң канчаар эртип турарын чугаалажыры-биле редакция дамчыштыр чүге харылдажып болбас бис.

«Башкылал арыны» Тываның башкылар билим бедидер институттуң тоогу болгаш культура кафедразының эргелекчизи, философия эртемниңиң кандидады Монгуш БАЙЫР-ООЛ редакцияның дилээн ёзугаар белеткээн.

КАРА ТАМЫГА ДҮШПЭЭН МЕН

Октябрь 17-де № 174 «Шында» үнген «Канчап кара тамыдан уштунайы» деп материалды мөге түүл деп санап тур мен. Оон автору кылдыр мээн адымны тудуп бижээн. Ында бижиттинген фактылар шупту иштүл. Оларга кым-даа бүзүревес дээрзиже илгээр мен. Ында аалаттынган эш-өөрүм-биле бо үеде-даа, мындыг берге байдалга таварышкаш-даа, аравыстан сут акпас эжишкилер дег эдержип чор бис, ындыг чораан-даа бис. Ол мөге түүл мээн эштериммиң, ада-өөлеривистиң арын-шүүрүже дыка берге, ынчыг болуп турар.

Ийе, мен өскүс мен, ынчалза-даа кижи өскүзүже чавыр эвес, аная чок апаарга, мунгаразыза-даа, аная алыспайн, дуңмаларым азыражып, ачам-биле эки чуттап олур бис. Мөгечи автор мээн өскүзүниң ажылдап бижээнин меңээ дыка-ла аарышкылыг-дыр. Бо каш хүннер, аңнер меңээ дыка-ла берге эрти, моон соңгаар та кандыг болур, бодум безим билбес-тир мен. Ол мөге түүл үнзеаа, мээн эштерим, чоок улузум аная бүзүревээнин меңээ чиик болуп турар. Ол түүлду бижээн мөгечи кижи эжишкилер биеттериниң ийыралывысты бузар бодаан хевирлиг, ынчалза-даа ол болдунмас. Солунга ол түүлдүн хыналда чок үнүп келгеин база өлдеп.

Редакциялаа улуу-биле дилээрим болза, ону кым бижээнин тодаразып бээри. Ону мөге, иштүл тарадып өөренген, чүве бодап билбес, кара сагыштыг кижи бижээнин билмингир-дир. Нүүлчү авторнуң илереп кээри чырык хүн бар дээрзиже эштерим-биле кады бүзүреп артым.

Валя ОНДАР.

Киллистен. Берге мунчулуушкунда киргеп, дузалаарын дилээн аныяк кижиге деткимче болуун дээш, мурнундагы чагааны парладырынче далажыпканывыс кончуг эпчок частырыг болган. Ол дээш ниитилелполитиктиг дилдис бо түүлдүн авторунга, оон эштериже бүрүүзүн билдиргеп, солун дамчыштыр база минип тур. Нүүлчү чагааны бижээн кижиниң тодаразыр ажылды редакция чорудып турар.

УДУТТУНМАСТААН

Тес-Хемниң (Эрзин-биле катай) аңныыр-үлетпүр ажыл-агыйының ачылары тайгаже эрткен неделда үнүпкен. Ук ажыл-агыйның охотоведи Саган-оол Мөгеевич Монгушка бистиң корреспондентивис ужурашкаш, аная мындыг айтырыгларны салган.

— Саган-оол Мөгеевич, бо чылын аңныыр сезонунга хамаарыштыр түүү чугаалап болур силер?

—Тес-Хемниң болгаш Эрзинниң ачылары бо каш хоонуктарда удуваан улус деп чугаалап болур мен. Чүге дизе, күс чылыг болгаш, өлүзи узамдыга бергениниден бистиң штаттыг ачыларывыс база ацааарынга хандыкшылдыглар соон, баштайгы хар чаарын четтиклейн манап турду. Бистиң аңныыр ажыл-агыйы бо чылын 240 кишти, 18 муң диңи кежин дужаар. А штаттыг ачылар шупту 18 кижи эзт дужаар планга хамаарыштыр 20 мыйгакты, 5 черлик хаванны, 10 тооргу хинин база 20 эликтн дужаар ужурлуг улус. Бистиң девискээрывисте бо чылын диңи саны хөй эвес, ортумак болуп турар. Эзт дужаарын январь 15-ке чедир, а өлүктү октябрь 20-деи декабрь 31-е чедир аңнаарын чорудар.

— Силерниң аңныыр девискээри улуг болгай. Ачылар бо сезонда кайы-кайы черлерден аңнаарыл?

— Эң ырак черлеривис Буужай, Улуг-Биче Ужарлар, Хады, Сээрбек, Сарыг-Хөл деп черлерден аңнаар. Боолаарындан ацгыда, улуг эвес аңнарны какпалаар, дузактаар. Ырак черлерже ачыларны вертолёт-биле чедирип, дедир алыр бис.

— Ачыларны күш-хүнезин-биле хандырар арга кандыгыл?

— Ол талазы-биле биске мооң мурнунда чамдык арталар турган, ам бо аъшчем айтырыы берге уеде ол болдунмас дээрзин ачыларга баш бурунгаар дыңнаткан бис.

— Силерден тайгаже каш ачы керээ чаргаш чорупкаыл?

— Чүгле Тес-Хем райондан безин 140 кижи керээни чаргаш, аъттаныпкан. Эрзинден база оон эвээжевес ачылар үнген. Чажырып канчаар боор, керээ чаргаш улустан ацгыда, дыка хөй ачылар керээ чарбайн аңнап турар болгай. Ону ажыы-биле чугаалаар хөрек. Ындыг кижилерни илередип, торгап, боо-моңгузун-даа хавырып турар.

— Чыл бүрүде хөй өлүк дужаар, ак сеткилдиг, кызымак ачылар силерде хөй боор, аа?

— Эрткен сезонларда Алексей Чооду, Александр Биче-оол, Мөкге Доржу олар эвээш эвес өлүктү доктаамал дужаап келдилер. Керээлиг ачылардан Майоол Кушаа, Олег Соян, болгаш оон-даа өскелер чыл бүрүде өлүк дужаар мормазын ажыр күүселин турар улус.

— Бо чаа сезон онзагай болгай, аная хамаарыштыр түүү чугаалап болур силер, Саган-оол Мөгеевич?

— Бис эрткен чылын өлүктүн чамдык хевирлериниге көрдүнген планывысты күүсетиэн-даа болзувусса, ниити сорулгага хамаарыштыр республикада беш ажыл-агыйларның аразындан планывысты күүседип апкан бис. Бо чылын өлүкке өртөктер дыка өскени-биле холбаштыр ачыларның соонуургалы бедээн. Бодап көрүнер даан, чижээлээрге, мооң мурнунда чаңгыс диңи кежинин өртээ ортумаа-биле 3-4 рубль турган болза, ам 10-12 рубль чедип турар. А киштин чаңгызының — 450 рубль болуп турар. Моон мурнунда чылдарда тайгадан келген өлүк алыксак-чиксек кижилеринин холунче барык халас кирип турган болгай. Ынчангаш өлүктү өскээр чорутпазы-биле дужааганын барымдаалап, акшаны төлеп бербишаан, аная немей араганы садарын шиитпирлээн бис. Ол чажыт эвесле болгай, чүге дизе хоптак-чазый кижилер ачыларны арага-биле көгүткеш, тайгадан эккелген өлүүн мегелеп ап турар.

— Ачыларның ок-чемзекбиле хандырылгазы бо удаада кандыгыл?

— Окту керээ чарган аайы-биле чедиштирерин кызыткан бис. Ынчалза-даа чедишпес боор-дур. Мурнуку сезонларда ону өске черлерден диленип, курлавырлап турдувус. Керээ чарып турар үеде берге айтырыг ол болур-дур. Чүге дизе Эрзин районнуң ачылары база биске хамааржыр болгай. Ийи районнуң керээлиг ачыларынга үлээш, артканын штаттыг ачыларга бээрге-даа, чедишпес боор-дур. Маңаа мындыг түүлдү демдеглээр болза эки. Чамдык ачылар бистиң-биле керээни чыл бүрүде чарып ап, тайгаже аңнап-даа турар болза, черле таптыг өлүк дужаавас азы ону боттары хуузунда шиитпирлеп ап турду. Эрзинге хурал үеэнде ындыг айтырыгны ачылар кодүрүп турдулар. Ындыг ачыларның боозун хавырып, ак сеткилдиг ачыларга берзин деп-даа турган болгай. Оон ынай ийи районнуң ачыларынга окту үлээринде чамдык шын эвес түүлдер бар деп маргылдаалар база үнүп турган. Чижээлээрге, улуг аңга инитизи-биле 20 лицензия келген. Оон чүгле үжүн Эрзин районнуң ачыларынга берген

Кызыл-Эник Кудажы

Үйгү чок Улуг-Хем

(Алдын Томнуң бирги номунадан эгелер)

Шала кырында кижи, шимээнин ынаар, оттуп, дагжай берген.

— Ой, каракгызын — деп, Чаңгыжык чугааланган. —Турып көрем, кадай. Чыраткын кызыс, аксы-боскуй кургап калган-дыр. Өрге чылгаар өл-даа чок, чылан чылгаар шык-даа чок. Сугдан берем, кадай. —Эзирик ар өл-бо суйбангылаан.

— Па, өөм эвес ышкажыл, кайда кээп чыдып алганын ол? —Оон Буянны сеперип алгаш, чожуй берген. — Ок кодек, кижи сен бе, кижи сен бе даадым. Кандыг-түү-даа бол, эр-ле кижи-дир бо, эзди кадыг. Каталарыны болза чымчак ийик. Сугдан берип көрем, дүнмам. Азы улуг кижи сен бе? Сугдан, акым... Өске түү-даа эвес. — Оон кезек боданган. — Ханым катты, акым... Дүнмам... Даайым... Чээним... Катым... Чүржүм... Ам-на Буян шыдашпаан:

— Удуп көр, Чаңгыжык. Эзирик кижи серт кылыган.

— Чаңгыжык мен харын... Чаңгыс аттыг Чаңгыжык мен. А сен дым сен? — Харыы дыңналбас боорга, уламчылаан.

— Кайда келгеним ол? Буян изирниккен:

— Бо дээрге сээн өөн эвестир, Чаңгыжык, кара-бажын чери-дир.

Ол сестен Чаңгыжык кыймыш безин дивээн:

— Кара-бажын болза кара-бажын-на ыйнаан, улуг аал черин ходуг-саттар оглу база билир.

— Билир болзунза экидир. Ам ынаар уду.

— Удуур мен харын. А сен кым сен ынчаш? Ыт эвес, кижи төлү-ле сен ыйнаан, Кижи-биле кижи чугаа кылып болбас түве бе, аал?

— Мен бе? — дээш, Буян чык кылдыр харыылаан. — Ийи-Тал сумузунуң нам үүрүнүң даргазы...

— Ага! — дээш, Чаңгыжык сеткили ханып, үзе кирген. — Буян...

— Ол-ла-дыр мен, ону түге кайгаар сен?

— Кайгавас харыым чок, дарга.

— Түге?

— Бо дээрге контрлар өрээл-дир, дарга. Эзир чылын өшкү оорлапкаш, өске өрээлге өдүп-күзүп чыткан мен. — Чаңгыжыктың көрбээн, билбээн түвези турар эвес, аксы-созу дээрге амыр эр-ле болгай, туйбу-биле бажын туткан ышкаш, эптей каапла турар, харын иштинде хөөмейлей аарак, эзирни сергевээн, ырлагылаан:

Ийи-Талга чораан-на мен,
Иртиң оорлап чигеп-не мен,
Иртиң оорлап чиптеримге,
Идээлей бээр кижи чордум.

— Орталан, шагдаалар дыңнап каар! — деп, Буян хөректээн. — Аксы-муриңи тыртып ал!

— Аксымнаар аът эвес, аксы-муриңи түге тыртар кижи мен, дарга?

— Ынчаарга ам бо контрлар өрээлинче канчап кирип келгениң ол ынчаш?

— Контр эвес мен! — деп, Чаңгыжык кышкырган.

— Контр эвес болзунза, еске өрээлге өдүп-күзүп, чыргап чытпас сен бе?

Чаңгыжык бичии орталанып алгаш, оожум чугаалаан:

— Планга кирип келдим, дарга.

Буян орта шуут-ла ажагадап калган:

— Түү план? Кандыг план? Эзт, саржаг, дүк эвес сен...

— Контрлар планынга.

— Ындыг планны сен дыңнаан сен бе?

— Дыңнаан мен, дарга. Бо чылын бүгү Улуг-Хем кожуунга алдан контрну тудар, а бистин Хендерге сумузундан бешти деп планнаан түве-дир. Дөрт контрну туткан, чаңгыс артган. Оон мени контр кылдыр тудуп алдылар.

— Кымнар?

— Суму даргалары.

— Кая?

— Өөмге олурумда.

— Түге?

— Арагалаар сен, аътка шавар сен диштилер. Хостуг чуртунга хостуг арат болу-ла билир ыйнаан дидим.

— Эзирик ордуң ыйнаан.

— Халаг-ла олурдум.

— Оон ынай?

— Бо-ла Барык, Сенек, Баян-Кол. Кара-Булун ашкан сураглыг боор, ынаар түге товаан чоруп турар кижи сен деп, даргалар айтырар болдулар.

— Оон түү деп харыылаан?

— Ынаар мээн ха-дүмнам, катаат-чуржааттарымдаа бар дидим-не.

— Ол дээш контр апаргаын ол-ла бе?

— Кызыл суглуг Баян-Колда Буга-Хырын оглу Седип дээрзин билир сен бе дидилер. Сураан дыңнаан мен дидим. Контрлааш тут-турган кижи дижик.

— Кижи сураа дыңнаан дээш-ле контрга канчап санай бээр түвел?

— Ол бүтпес идегеттин түү деп чугаалап чораанын дыңнаан сен бе деп айтырдылар.

— Түү деп дыңнаан сен?

— Седип деп кижи «Тока доңгаяр. Хемчик-оол хертеер» деп чугаалап турган дидим-не. Оон даргалар мени чоинуң дайзыны-биле харыылаалыг деп буруудаткаш, бээр киир октапканнары ол-дур. Барык-Бажы-биле кончуг дүрген келгениви ол-дур, эзирним безин хевээр, кончуумну көрдеп, дарга.

Буян калбак маңналар кырынга бүгү дурт-сыны-биле тура халып келгеш кышкырган:

— Мегелеве, сойлук! Бүтпес идегет Седип болза совет аңдазын-биле араттарын мал-маганын соп өлүп турган, контрлаан дайзын-дыр, ол ындыг сбстер өтпээн. Бодун өзулут контр-дур сен!

— Мен контр эвес мен! — деп, Чаңгыжык удур алгыран. — Чаңгыс аттыг чалыг-чазамык Чаңгыжыктыр мен. Чеди-Хол тайгазы көрүп тур!

— Тока доңгаяр деп түве бо-зур, ма! —деп, Буян угаан чок кускуннааш, Чаңгыжыктың бир чаагынче байты күжү-биле дажыпла дүжүргеп, оон ковайын орта, база бир чаагынче кыруулдур бергикен. — Ам Хемчик-оол хертеер деп түве бо-дур! Амданы чаагай-ныр бе? Чип ол!

Ол-ла уг-биле Буян Чаңгыжыктың адыр сегел адаан орта шанчарга, оогу бедик маңналар кырындан чуглуп баткаш, каңгыр-коңгур дээн сбоида, ынаар карацгы азыгда тырлы берген.

— Сен дег чылан ханыпка бештычымны бактатпас мен! — деп, Буян өжү хайнып кышкырган. Чаңгыжыктың кырынче шурай-ла берген. — Бүгү зелегей революзунуң дайзыннарын согунар!

Шак ол өйде хаалга халырт-ла дээн. Эжик үдүнде чирикта чыдалыг боолар туткан ийи кижи турган.

— Буян! — дээн каржы үн дыңналган. — Бээр үн!

— Түге?

— Айтырыг салып болбас!

Боолар ыг ийи кижи Буянның холдарынга демирлер кедиргеш, сүрүп алгаш үнүпкеннер, «чаңгыс аттыг, чадыы-чаламык» Чаңгыжык ынаар чыдып калган.

Буян даштыгаа үнүп кээрге, хөрөө соолаш дээн. Бүргет болгаш каракты, аът кулаа безин көстүр хире эвес. Арыг агаарга хенертен үнүп кээрге, оон бажы дескинип, буттары тенгирий бергилээн. Ынчалда-даа боолуг кижилер Буянга дыштаныр чай бербеннер, чүк сөөртүр чадагай машина кырынче үндүр октапканнар. Буян каракгыда түү-даа көрбээн, чымчаш дизе-ле барба иштинде тырып каан дүк дег, сырый олуртуп каан кижилер кырынга кээп түшкен. Оларның аразынче сырлып кире берген, соок кара-бажын өрээлинге бодаарга, харын-даа чылыг ышкаш сагындырган.

Аар чүүктүт машина дүнну өттүр эленнедип келген. Шимчээр-даа, ыыттаар-даа кижи чок. Машина хааржаның дөрт азыында чыдалыг боолардың кижилер бөлө бар.

Кандыг-түү-даа бол, машина Улут-Хемни өрү чоктап орган ышкаш. Ол-ла элеңнедип чораан. Кымыл-ла боор, бир-ле каракты хоорай көстүп келген. Ындаханаа-ла чырык көстүр.

Машина бир-ле улуг бажының хөрмө иштү черге тура душкен. База-ла боомонгулуг кижилер хаалчып келгеш, холдары саактыг, доңган-дожаан хөрөктеннерни дүжүр соккулааш, улуг бажының каракты өрээлдеринче киир сывырылапкан. База-ла кара-бажын ыйнаан, кожуунга бодаарга, аңаа ыяш эвес, даш кырынга чыдар болган. Соогу мырынай кедергей.

Буян каракты өрээлге удуур-чыдар аайын тыпайн турда-ла шагдаа кижи сүрүп аппарган. Кедергей чырык, чылыг өрээл. Чаңчыкпаан карак чылчырыктап турган. Буянны хан дег кыыдыр одап каан ниг-демир чаныңга олурутуп каан. Доңган кижинин ам дер-бузу төктүп эгелээн. Өскээр олурып алыр дээрге, шагдаалар чөпшөрөвээн. Изиниден Буян алгыып, бажы аартап эгелээн.

Ынчан, өгде багана дег, бедик сынныг, ам-дик буга дег, дедир характарлыг, үстүг чулгүүш дег, кылаар кара арынныг моге-шырык өр кирип келген. Оон шериг хеви, күскү семис ангыр ышкаш, алдын-сарала болган. Шагаан-Арыгга Буян бүдүн ай хире байысаалга манап келген. Ол ону күзеп, дилеп чыткан. Ам ол үениң келгени бо-дур. Буянда буруу бар эвес, ону дораан хосталгаже салып үндүрүптер ужурлуг. Буянда оон өске бодал чок турбаса-даа.

Алдын-сарала дарга кызыл пес-биле шуглап каан стол артынга саадапкан. Шагдаа кижи оон ийнче сыскылып алгаш, карандаш, саазын туткаш олурупкан.

(Улаштылыг).

Чурукчунуң үлүг-хуузу

ХОЛУНУҢ ҮЖҮҮ НОМНАРДА...

Таныштырайн: Макар Чамбалович Монгуш — ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнү, Чурукчу. Чурукчу боорга, чогаадыкчы ажылы — номнар кааскаларының графиказы-биле холбашкан. Оон чуруктарының делгелеги Кызылда Чогаалчылар базыңында ажыттынган.

Делгелеги чурукчуның 50 харлаары-биле холбаштыр организастаан. Ону ажыдып турар үеде М. Ч. Монгушка чурукчу эш-өөрү мооннда соңгаар чогаадыкчы чедишкиннери, дилеңкиннери үр-түкнелдиг болурун күзеп, оон бөгүнгү ажылының дугайын чылганнарга чугаалааннар.

Бо сон маңаа ийи дугаар делгелеги. 1981 чылда база ажылдарын делгээн турган, сон бээр он чыл эрткенде база бир делгелеги бо. Макар Чамбалович ол дугайын биске тайылбырлааш, чугаавысты мынчаар уламчылады:

— Москвага институт доозуп, чурулга талазы-биле мергежилди чедип ап, ном графиказының талазы-биле билиңни өөренип алган мен. Чурулга талазы-биле колла мергежилим ол. Ынчангаш кааскаларын кылган номнарым тыва литературада эвээш эвес. Оларның чамдыктары бөгүн мында делгеттинген.

Чурукчунуң каастап кылганы, чуруктарын чурааны, даштыны кааскаларын кылганы номнар, шынап-ла, эвээш эвес. Делгелеге салдынган ажылдар ону хереченгеп турар. Каастап чурааны, өрээл чурулгазын кылганы кандыг ажылдар, номнар оон сеткил-сагыжынга эң чоок кылдыр артып турарыл дээрзин сонуургаарыыска, оон харыылааны:

— Ургуларга тоолдар номнары, ылаңгыя тыва улустуң тоолдары. Мээн чогаадыкчы ажылымның колла сорулгазы — чонумга бараан болуру. Ынчангаш номнар кааскаталгазынган ангыда, Тыванын бойдус-чурумалын, оон кижилериниң амыдырал-чуртталгазын, чаңгыс чер-чурттугларымның тодаргайлаарга, күш-ажылчы кижилериниң овур-хевирин, аажы-чанын портреттер дамчыштыр көргүзүп, чуруп келдим, моон соңгаар-даа ол чаңгыс-кыы-биле ажылдаар мен. Чуруктарымга үнелелди чонум берзин деп күзеп чорудур мындыг мен.

Тыванын культуразы менээ чоок, эргим. Оон ангыда чурукчу кижи болганымда, чонумнуң тоогүзүн үнелээр мен, аңаа камныг, хумагалыг болуру чугула. Хаа-даштарда ада-өгбелериниң арттырып каанын янзы-бүрү бижилелер бар болгай. Графика-биле ажылдап чоруур болгаш, ону үнелеп билбес чоруккa дыка-ла хомудаар мен. Сагышсырап чоруур айтырыым бирээ ол.

Черде ынчаш, чогаадыкчы ажылымны калы ажылдап турар эш-өөрүм деткип, делгелеге ажыдар арганы бергениге өөрүвес арга чок. «А тогум үнелел кандыг болурул?» Аңаа харыыны маңаа келген кижилерден, оларның сөзүн, сумелин дыңнаар сорулгалыг мен.

Чурукчунуң үстүнде чугаалап олурган чуулдерин делгелеге кап-көрүп болур. Номчаанывыс чогаалдардан, тоолдардан, шүлүктер чыннды-дарынган чуруктарны дораан тынып каар силер. Чижеп «Кангыай-Мерген» деп тоолга чөэрби, «Бокту-Кириш болгаш Бора-Шөвелей» деп тоолга чедиг хире чурук бар. Араб улустуң тоолу «Аладдин болгаш илбилиг дениң» чуруктарын сонуургал-биле база катап үүге көрүп болбазыл? Тыва чогаалчыларның кандыг-кандыг номнарынга М. Ч. Монгушка холунуң үжүүн арттырып каанын делгелеге ургуларывыс-биле келгеш, оларга тайылбырлап берип болур-дур бис.

Вера КУУЛАР.

Ондар ОХЕМЧИКТИҢ «Чазыс ыттың чанында» деп фотоэтюду.

АЪТТЫ АЛДАРЖЫТКАН

Политиктиг чырыдыышкыл бажыңның улуг залында кызылчылар, хоорай аал-чылары чыглып келген. Кожавыста Моолдуң найысылалы Улан-Батор хоорайдан «Морин эрдене» деп аныяктар ансамбли биске аалдап келгени ол. Моолдарның бир янзы шимчээшкиннин, онзагай аян-биле күүседир танцыларын, үзүн хоюг аялгаларын сонуургал-биле көрүп, дыңнадывыс.

Улусчу чаңчыл аян колдады кирип турар солун концерт болду, шынап-ла, моол кижиниң аңдыгынаа, ону ыдыкшыдары, ырлоорга алгап-өрээри кайы хирезин дыңнаан, билир болгай бис. Тывалар база-ла аътка ынак ону бодунуң эң чоок «өөнүү» кылдыр көрүп болгай.

Моол өөнүктериниң концертин көрүп турган, дыл-домаа тода биллинмес-даа болза, чарлакчының очулгазындан ой аът, кара аът, бора аът дээш — каш үзүн ац-биле аътты алдаржыдып ырлап, танцылаарын зал сеткил ханыышкын-биле хүлээп ап турган.

Моол улустуң хөгжүм хөрекселдериниң ыдыныныг аялгалары көрүүлериниң үлеп турар. Ырларын каастазында [illegible] база дыңналып турар. Моол өөнүктер-биле кады республикада сураглыг сылыт-хемчиктиг артист Геннадий Тумат база көрүүчүлерге аян тутпан. Аът дугайында тыва ыр программада база киргеп.

(Бистин ворр.).

Шыңгыы хынаар

ЧИИЖЕҢНЕРНИ АМДАЖЫТПАС

Бистиң тыва чон шагтөөгүдеи бээр өскениң караан ажыттаар, оорлаар, мегелээр чоруктарны көөр хөөн чок чораан. «Артык сетюил ара дүжер», «Ады өлүрүнүң орнунга боду өлүр», «Хырны тотса-даа, караа тоттас» дээн ышкаш үлүстүк мерген, дузаашкынныг үлегер домактары ол дугайын хереглеп турар.

Бараннар өртектериниң улгатканын, оон хонартаанын ажылдап, чамдык арынгүүр чок, чижеңнер кижилер улут өртек-үнеге арага, пиво садары үргулчулевишаан.

Бистин № 4 микрорайон девискээринге № 46 арага садыының чаныңга № 69-28 ТВА деп каан дугаарлыг, улут мунгаш машина бир неделя дургузунда ыравастаан. Оон чолаачылары ийи аныяк орус эрлер болду. Баштайгы хүнде 1 шил пивону 5 рубль 50 көпеекке эккеп саардылар, а оон соонда кызыл арагаларны (1 шилди 25 рубльге), оон соонда водкаларны (1 шилди 40 рубльге) садыгладылар. Октябрь 6-да дыштаныр хүнде безин хүнзедир водкалар садып тура хүнзедилер.

Ол улут автобус машинада «Телевидение» деп бижип каанын номчааш, кайгадым. Бир-тээ, ындыг культура алган черинин машина-балгадынга барып-барып улут өртектиг арага-хымыс садыгларга болур бе? Улус-чонну сургаарының орнунга, таан-даа ынчаар чулуп чиирге, болур бе? Ындыг айтырыглар хөрөөм өйдү.

Ынча хей янзы-бүрү арагаларны чогум кайыын эккеп турарын аныяк чолаачыдан айтырарымга, харыы бербеди, чүле бужурганын кагды, а садып алыкчылар эндерик болганда, оон чайы-даа чок...

Ынчангаш саналым бо: ындыг чижеңнерниң документтерин хынап, кайыын келгенин, кайда ажылдап, чуритап турарын, кайы өскен черниң машина-балгадын ынчар кара турары-биле ажылдап турарын КАИ, милиция ажылдакчылары хынап, потуур хемчегларни алыры негеттинип турар-дыр, чонну ынчаар мөлчүп болбас.

Сандан САНДЮ.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

Телевидение

ОКТЯБРЬ 25

БИРГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

6.30 «Эртен». 9.05 «Инновация». 9.20 «...Он алды харлыгларга чедир болгаш оон-даа улугларга». 10.00 Ургларга дамчыдылга (англи дыл кичээли). 11.00 Мультфильм. 11.10 «Артем». Телефильм. 1-ги, 2-ги сериялары. Чапсарда (12.00 — 13.05) — ТМА.

• • •

15.00 «Амдыызында бистин-биле кады силер». 16.15 «Душкен трест». Үш сериялыг уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 17.25 «Биржалардан медээлер». 17.55 «Блокнот». 18.00 «Партнер». 18.30 ТМА. 18.45 «Кижи болгаш хоойлу». 19.30 «ВиД». 21.00 Информастыг программа. 21.40 Футбол допчуралы. 22.10 Парламент дневнигги. 22.25 «ВиД». 01.40 ТМА. 01.55 «Поэзия». С. Есениниге турасиаадыр. 02.55—04.20 Карл Мойк силерни чалап тур.

ИЙИГИ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

ТТ дамчыдыгалары

8.00 Эртенги гимнастика. 8.20 М. Пейко. 8.35 Англи дыл. 1-ги чылы. 9.05 Англи дыл (АКШ). 9.35 Мультфильм. 10.00 Авторлар программалары. 11.00 «Ажыы чок түүл».

ТТ дамчыдыгалары

13.00 «Бинакшылдың сылдыстары». Уран-чечен телефильм. 2-ги сериязы. 14.10 Трио ойнаар. 14.30—15.35 Тоолдар.

• • •

17.00 «Угаан талазы-биле салгал дамчыыр чорукту башкарар». 17.30 «Адам Смиттин аңша-хөрөнгизи». 18.05 «Дженгатскаяда музей». 18.45 Бүдүүлгечи чорук болгаш чаңчылдар.

КЫЗЫЛДАН

19.00 Медээлер. 19.10 Медээлер. 19.20 «Тыва ТБ чалап тур». Якутияга болган рок фестивальдан дамчыдылга. 20.10 Чарлалдар.

МОСКВАДАН

20.15 Медээлер. 20.35 «Тамчыктыг удуур, чаштар!» 20.50 Реклама. 20.55 «Вестник». 21.30 Барымдаалыг фильмнер. 22.30 РСФСР-ниң Дээди Советинин сессиязында. 22.50 Реклама. 23.00 Медээлер. 23.20 — 23.50 Хоглуг программа.

ҮШКҮ ПРОГРАММА

МОСКВАДАН

19.00 Россияның парламент медээлери. 19.15 — 20.15 Балет белеткели.

КРАСНОЯРСКИНИҢ ПОЛИТЕХНИКТИГ ИНСТИТУДУНУҢ КЫЗЫЛДА. ФИЛИАЛЫНЫҢ БЕЛЕТКЕЛ САЛБЫРЫ

1991-1992 өөредилге чылынга дыңнакчылар хүлээп алырын чарлап тур.

I. Шуут өөредилге.

Белеткел салбыры Красноярскиниң политехниктиг институдунуң Кызылда филиалының автомобильдер болгаш автомобиль аалы-агыйы база үлетпүр болгаш чурттала тудуу деп мергежилдерге кирери-биле дыңнакчыларны белеткээр.

Белеткел салбырынга улус ажыл-агыйының кайы-даа адырынга сөөлгү чылда үлүтел чок бир чыл стаждыг база ийи чылдан эвээш эвес ниити күш-ажыл стажтыг ажылчыннарны, а ол ышкаш өөредилге чери-биле будүүрүлгениң аразында специалист белеткеп бээриниң дугайында ийи талалыг керээ өзүүаар ол өөредилге черинге кирериниң экзаменин дужаап алгаш, конкурска артпайн барган кижилерни күш-ажыл стажындан хамаарылга чокка хүлээп алыр.

Белеткел салбырынга кирелер дараазында документилерни дужаар: ортумак эртемниң дугайында документини, № 086 У маныык өзүүаар эмчи шынныгазы, күш-ажыл дептериниң хоолгазы, ажылдап турган черинден бижик, 3х4 см хемчеңдиг 8 фоточурук.

Белеткел салбырынга ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң халашканнарны база хүлээп алыр. Курлаңырже халашканнар шериг кезээнин суме бижиин көргүзер. Чепсектиг Күштерден декабрь-январьде халашканнар документилерни февраль 1-ге чедир киирип болур.

Документилерни октябрь 1-ден ноябрь 25-ке чедир хүлээп алыр. 1991 чылын ноябрь 25-29 хүннеринде артер бесседалажыышкыннарның түүкели-биле салбырга кирген деп саналар.

Кичээлдер декабрь 1-ден эгелээр. Дыңнакчыларга айда 96 рубль хемчеңдиг стипендияны төлөөр. КрПИ-ниң Кызылда филиалының бажыңында үшкү каттта 302 өөредилге келир.

II. Кирии өөредилге.

Белеткел салбыры ортумак школдарны, техникумнарны, ПТУ-ларны, ОПТУ-ларны доозукчу класстарынын Сибирьниң техниктиг болгаш технологтуг өөредилге черлериниге кирер күүсеттиг өөренгенчилериниге болгаш сургуулдарынга шуут база бот-өөредилгелиг хүлээп алыышкынны чарлап тур.

Директорнуң адынга биле-дириишкиннерни дараазында адресте чорудар: Кызыл хоорай Рабочая күдүмчүзү, бажың № 4. КрПИ-ниң Кызылда филиалы, белеткел салбыры, «Абитуриент-92».

Конкурстуг шилилгениң хуусаазының кыскаы-биле холбаштыр биле-дириишкиннерни киирерин дүгеедирин сумелевис.

Конкурстуг шилилгени 1991 чылдың ноябрь 1-ден 9-ка чедир филиалда математиканга болгаш физиканга тестилерни база онаалгаларның үнелелиниге эрттирер.

Өөредилгени математика, физика, химия, орус болгаш даштыкы дылларны өөрөнишаан шуут өөредилге-биле-даа, чорудуп берип турар программалар болгаш онаалгалар-биле бот-өөредилге база кыышкы, часкы дыштанылгалар үеинде чедип кээрге болгаш чайын киреринин экзаменнериниң мурнунда шуут өөредир аргалар-биле чорудар.

КЛУБТАРГА, КУЛЬТУРА КИЛДИСТЕРИНГЕ, КҮЗЕЛДИГ КИЖИЛЕРГЕ!

Туда акша азы шилчилге дамчыштыр «С» студия аппаратуралар комплектилерин (микрофон, пульт, ревербератор, үн күштеедиргичи, колонкалар, «Ямаха», «Касио» клавиштер, гитаралар болгаш оске-даа) хостуг садып турар.

«С» студиянын адреси: Кызыл хоорай, Заводская күдүмчүзү, бажың № 28, өрээл 28.

Роман Владимирович Монгуштуң адынга 1991 чылдың июль 11-де күравтоинспекциядан тывысканы АВЕ сериялыг № 546084 солаачылаар эрстиң шыныгазы читкенин барымдаалаш, ону күш чок деп саанаар.

Кызылдың № 1 профтехучилищезинин АДА-ИЕЛЕР ХУРАЛЫ 1991 чылдың ноябрь 2-де эртенгиниң 10 шакта училищениң өөредилге корпузунуң бажыңына болур.

Бүгү ада-иелерни училище дирекциязы чалап турар.

КИНО

ОКТЯБРЬ 25-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: «Пришелец» (Пакистан, 2 сериялы) 10.00, 13.00, 16.00, 18.50 шактарда.

«ПИОНЕР»: «Кольцо с голубым сапфиром» 9.00, 12.10, «Белый флюгер» 10.30, 13.40, «Свидетель» (Венгрия) 15.20, 17.10, 19.40 (узаткан) шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Белое солнце пустыни» 14.20, «Молодые годы королевы» 16.10, 18.30 шактарда.

«ВОСТОК»: «Разделенный мир» 14.20, 16.30, 18.40 (узаткан) шактарда.

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Дээди Совединиң Министрлер Чөвүлелиниң «Шын» солунуң редакция коллективи.

Редакторнуң оралакчызы Д. И. ЧЫДЫМ.

Редакцияның телефоннары:
□ Редактор — 3-43-34;
□ приемная — 3-34-26;
□ оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17;
□ харыысалгалыг секретарь 3-34-92;
□ оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР:
□ экономика килдистери:
□ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73;
□ кедээ ажыл-агый — 3-41-16;
□ социал айтырыглар — 3-34-57;
□ улус өөредилге болгаш культура 3-39-15;
□ улус депутаттар Советтериниң — 3-34-98;
□ иниилел политиктиг — 3-36-25;
□ шезөлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-41-23;
□ чагаа — 3-39-03;
□ очулга — 3-34-93;
□ корректорлар — 3-34-19;
□ үндүрүкчүлер — 2-27-41;
□ солун келбейн бартанда: — 2-32-75;

АГАР САНЫ: «Тыва сонбанк № 363305».

Тыва Республиканың Нов үндүрер чер, полиграфия болгаш ном салыының херектериниң талазы-биле күүрүне комитединиң типографиязы, Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко күдүмчүзү.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга аныаз. Тиражы 27007 экз. Заказ № 962.